

EVOLIUCIONIZMAS IR GENETINĖ PSICHOLOGIJA LIETUVOJE (XIX a. PABAIGA — XX a. PRADŽIA)

A. GUCAS

Po nepavykusio 1863 metų valstiečių sukilimo sąlygos mokslui vystytis Lietuvoje dar labiau pasunkėjo. Buvo išblaškyta negausi lietuvių inteligentija, uždaryta daug mokyklų, valdžios pradinėse mokyklose ir gimnazijose dėstoma tik rusų kalba, uždrausta spausdinti knygas lietuviškais rašmenimis. Liaudies tamsumas turėjo palengvinti caro valdininkams vykdyti išnaudojimo ir nacionalinės sprespaudos politiką.

Irstant feodalizmui ir tvirtėjant kapitalistiniams santykiams, net tolimiausiuose Lietuvos kaimo užkampiuose vis labiau buvo pasigendama mokslo žinių ir šviesos. Radosi vis daugiau inteligentijos, kilusios iš turtingųjų kaimo sluoksnių. Augo nepasitenkinimas carizmu, stabdančiu nacionalinį lietuvių tautos vystymąsi. Tas nepasitenkinimas turėjo įvairius savo šaltinius. Vyko klasinė diferenciacija, buvo kovojama dėl gimtosios kalbos teisių, ieškoma kelių pertvarkyti gyvenimui ir kovoti su nuskurdimu.

Valstiečių nuskurdimas didėjo, miestuose ėmė formuotis darbininkų klasė, nuosekli kovotoja su pavergimu. Revoliucinėmis demokratinėmis idėjomis vadovavosi ne tik Lietuvos darbininkų klasė, jos veikė taip pat valstiečius ir augančią smulkiaburžuazinę inteligentiją. Tuo tarpu Lietuvos klerikalai „gynė dvarininkų žemėvaldos neliečiamumą ir apskričiai dvarininkų reikalus“¹. Iš dalies tai susikirto su kylančios lietuvių buržuazijos siekimais. Pačios buržuazijos ideologija nebuvo vienalytė.

Kova ideologijos srityje stiprėjo drauge su socialinių ir politinių santykių aštrėjimu. Ryškesnes ir energingesnes formas ji įgavo XIX a. pabaigoje. Augo valstiečių ir miesto darbininkų nepasitenkinimas ekonomine, socialine ir politine padėtimi. XIX a. pabaigoje vis dažniau streikuodavo darbininkai, pradėjo kurtis jų politinės organizacijos, pasirodė spausdintas žodis. Liaudis nenurimo be mokyklos, kurioje galėtų savo vaikus mokyti gimtąja kalba. Dažnai vaikai buvo mokomi slapta,

¹ LTSR MA Istorijos institutas, Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1958, p. 197.

saugantis žandarų akių. Buržuazija irgi išėjo į kovos areną, iš vienos pusės, puldama irstantį feodalizmą, iš kitos, — besiorganizuojančio proletariato ideologiją.

Kova su carizmu pareikalavo aukų. Daug kovotojų pateko į caro kalėjimus arba buvo išvaryti į katorgą. Ne vienas kovotojas prieš carizmą, susektas žandarų, turėjo emigruoti, norėdamas išvengti katorgos. Didelės emigrantų kolonijos susidarė JAV, Anglijoje ir kt. Jas nuolat papildydavo nauji išeiviai, kurių tarpe būdavo ne tik politinių pabėgėlių, bet ir neturtingų valstiečių arba bežemių, kurie tikėdavosi rasti geresnį uždarbį ir palengvinti gyvenimo naštą sau arba tėvynėje likusiems artimiesiems. Tokie išeiviai, patekę į JAV miestus, kuriuose sparčiai kilo pramonė, tuojau virsdavo proletarais, gyvenančiais iš atlyginimo, gaunamo už sunkų darbą kasyklose, skerdyklose ir kitokiose įmonėse, vilkdami žiaurios eksploatacijos jungą.

Dalis išeivių iš Lietuvos pasilikdavo pažangių idėjų įtakoje. Jomis peršimdavo net tie, kurie iš pradžių abejingai žiūrėdavo į socialinius ir politinius klausimus. Apie pažangios minties išplitimą lietuvių emigracijoje savo atsiminimuose L. Prūseika rašo: „Nuo pereito šimtmečio pabaigos, nuo Šliupo laikų, tarp Amerikos lietuvių prasidėjo socialistinių idėjų skleidimas (...). Kun. Dembakis, Mačys-Kėkštas, J. Baltrušaitis ir eilė kitų visuomenininkų išsirikiavo socialistinės pasaulėžvalgos pionierių gretose. Net Dėdė Šernas (Adomaitis), nors formaliai ir ne socialistas, padėjo šiam sąjūdžiui kaip kultūrininkas, mokslo populiarizatorius, religinių prietarų priešas. Nesakome, kad tai buvo marksistinis sąjūdis tikra šio žodžio prasme. Bet socializmo idėjos, kartais paviršutiniškos ir net naivios, kartais tik jausminės, buvo uoliai sėjamos į mūsų darbinikiškos išeivijos širdis“².

Lietuviškoji buržuazija, pradėjusi įsitvirtinti mieste, labai gyvai juto užtvaras, kurias jos ekspansijai statė dvaras. Bažnyčia, sustiprėjusi drauge su feodalizmu, Lietuvoje irgi juo rėmėsi. Norėdama nugalėti feodalizmą, buržuazija pirmiausia turėjo išklbinti stipriausią jo ramsį — bažnyčią, su jos mokslu apie sielą, jos nemirtingumą, pomirtinį gyvenimą ir kt. Metafizinis idealizmas, kuriuo rėmėsi religininkai, XIX a. buvo stipriai išjudintas evoliucijos idėjų ir materializmo. Evoliucijos teorijos pradžia siekia XVIII a., tik jai pasklisti kliudė religiniai prietarai. Pripažinus gamtos vystymosi principą, jos kitimą iš žemesnių formų į aukštesnes, turėjo žlugti tikiybinės dogmos. Joms smūgį sudavė ir materializmas, kurį jau XVIII a. ypač plačiai skelbė prancūzų filosofai. Vėliau vokiečių materialistai gamtininkai taip smarkiai puolė bažnyčią, kad ji pasijuto kaip po stipraus žemės drebėjimo. Molešotas, Fogtas, Biuchneris ir kiti buvo išgarsėję tos kovos dalyviai. Kylančiai lietuvių buržuazijai imponavo ši kova, nes juk Lietuvos dvasininkija, kilusi daugiausia iš sulenkėjusių dvarininkų, irgi rėmė dvarą ir taikstėsi su carizmu.

² L. Prūseika, Atsiminimai ir dabartis, Vilnius, 1960, p. 225.

Lietuvoje didelį smūgį klerikalinei ideologijai sudavė gamtos mokslų žinių sklidimas liaudyje. Gamtos mokslams populiarinti buvo skirta gana plati literatūra, kuri beveik visa pasirodė JAV arba Rytprūsiose (Tilžėje). Tos knygos slapta pasiekdavo ir Lietuvos kaimą bei miestą, jos buvo populiarios jaunimo tarpe. Antai rašytojas J. Biliūnas, dar būdamas mokykloje, skaitė J. Adomaičio-Šerno knygą „Apie žemę ir kitus svietus, jų būvį ir pabaigą“ (1896). Baigdamas gimnaziją, jis sumanė pats rašyti visą seriją straipsnių iš geologijos, fizinės geografijos, mineralogijos ir paleontologijos. Savo laiške (1901.V.8) rašė: „Ant kiek gi esmu užtėmijęs, tie klausimai labai žingeidūs dėl žmonių sodiečių -- labiausiai jaunimo. Ir dėl to minėti straipsniai nebus nenaudingais, jei tiktai bus lengvai ir suprantamai parašyti, apie ką pasirūpinsiu“³. Vėliau iš tikrųjų pasirodė jo knygelė „Apsireiškimai iš žemės gyvenimo“ (1902).

Beveik visi pažangesnieji rašytojai ir šiaip inteligentai, jei tik jie valdė plunksną, stengėsi rašyti populiarias įvairių mokslo sričių knygeles liaudžiai. Tai buvo iš Simono Daukanto perimta tradicija. Populiari gamtos mokslų literatūra turėjo nepaprastai didelę reikšmę liaudies pažiūrų formavimui, nes, supažindindama su gamtos reiškinių dėsniais, kėlė tuo pačiu skepticizmą tikėjimo dogmomis, vertė kritiškai į jas žiūrėti.

Moksleiviai (ypač gimnazistai ir studentai) skaitė ne tik lietuviškas knygas. Per jų rankas ėjo į rusų kalbą išversta Boklio „Civilizacijos istorija“, E. Rekliau veikalai, Darvino teorijos populiarizacija ir panašios knygos, kurių teiginiai skyrėsi nuo oficialiosios literatūros, brukamos per mokyklas, ir nuo vadovėlių „tiesų“. Buvo skaitomi taip pat Gerceno, Černyševskio, Belinskio veikalai, Pisarevo raštai. Slaptuose moksleivių rateliuose buvo studijuojama populiaris marksistinė literatūra, skaitomas Marksas, Engelsas, Bebelis, Libknechtas ir kt. Visa tai veikė jaunimo pažiūras į gamtą ir visuomenę.

Psichikos supratimas. Kadangi XIX a. antroje pusėje Lietuva neturėjo nei savo aukštosios mokyklos, nei joje dirbančių mokslininkų, todėl evoliucionizmą ir materializmą skleidė pažangūs publicistai, mokslo populiarintojai, rašytojai, spausdindami straipsnius periodikoje, rašydami, kompiliuodami arba versdami knygas pirmiausia gamtos mokslų ir filosofijos klausimais. Evoliucijos idėja jau buvo įsitvirtinusi gamtos mokluose. Ji neišvengiamai vedė į materializmą, nors ir ne visi evoliucionistai buvo materialistais. Kai kurie jų, pabūgę savo tyrinėjimų galutinių išvadų, ieškojo kompromisų, sustodami pusiaukelėje.

Buržuazijos filosofai ieškojo būdų suderinti evoliucionizmą su metafiziniu idealizmu. Negalėdami nuneigti gausių faktų, patvirtinančių sąmonės ir visuomenės vystymąsi, jie pagaliau pripažino būties vystymąsi, paneigdami tą vystymąsi apsprendžiančių sąlygų kitimą. Iš čia sekė išvada, kad vystymasis (kitimas) yra „absoliuto“ išsiskleidimas. XIX a. pabaigoje lietuvių publicistai propagavo materialistinį evoliucionizmą ir tik vėliau,

³ J. Biliūnas, Raštai, t. II, Vilnius, 1954, p. 317.

XX a., lietuvių spaudoje ėmė rodytis straipsnių ir knygų, kuriose buvo ieškoma kompromiso tarp evoliucionizmo ir metafizinio idealizmo.

XIX a. pabaigos pažangi lietuvių mokslinė mintis perėmė ir toliau vystė evoliucionizmo idėją. Štai J. Šliupas nurodo (1895), kad XIX a. davęs Kiuvje, Darviną, Hekelį, Fogtą, K. Berą, Biuchnerį ir kitus gamtininkus, griovusius senas pažiūras apie gyvų organizmų sutvėrimą. XIX a. pirmojoje pusėje išsivysčiusios dvi tarpusavy kovojančios kryptys, kurių viena, vadinamoji „Mozės partija“, palaikiusi seną pasaulio sukūrimo mitą, kreacionizmo idėją, o kita kryptis skelbusi gyvų organizmų kitimo teoriją⁴. Kreacionizmą kritikavo ne tik J. Šliupas, bet taip pat V. Dembskis, panašiai pasisakydamas dėl kovos, kuri vyko gamtos moksluose ir žmogaus kilmės klausimais.

Be minėtųjų gamtininkų, lietuvių evoliucionistams, kaip matysime vėliau, turėjo įtakos ir H. Spencerio biologinės evoliucijos teorija.

Pasisavindami evoliucionizmo idėją, XIX a. pabaigos švietėjai publicistai atmetė metafizinį idealizmą. Įsigilinę į gamtos mokslų faktus, jie neišvengiamai artėjo prie materializmo ir drauge kovojo su sukūrimo mito skelbėjais. Jų materializmas buvo Biuchnerio ir Fogto materializmas, vulgariai aiškinęs daugelį gyvulių psichikos ir žmogaus sąmonės apraiškų. Tai buvo smulkiosios buržuazijos maištas prieš „amžinąją taiką“ žemėje, nes toji „taika“ padėjo tarpti feodalizmui Lietuvoje. Pradėjo kovą su sukūrimo mitą palaikančiais dvasininkais, liberalinės buržuazijos kai kurie atstovai, ypač J. Šliupas, nepaprastai karštai kovojo prieš visus tuos, kurie dėl savo tamsumo buvo to mito įtakoje, nors pagal savo socialinę padėtį visuomenėje galėjo įsijungti į kovą prieš dvarą ir jo ramstį — bažnyčią⁵.

Nagrindami gamtos mokslų klausimus, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios pažangūs Lietuvos publicistai neišvengiamai susidūrė su bendraisiais filosofijos klausimais. Savo raštuose jie kėlė ir pagrindė pagrindinę materializmo mintį, kad materija yra amžina ir kintanti, kad ji besivystydama iš žemesnių formų pereina į aukštesnes, pripažino, kad judėjimas neatskiriama susijęs su materija ir todėl nesunaikinamas⁶. Taigi J. Šliupo, J. Adomaičio-Šerno, S. Matulaičio, J. Biliūno filosofinė koncepcija buvo materialistinė, nors jie ir nepriartėjo prie dialektinio materializmo, o pirmieji du buvo stichiško, net vulgarus materializmo atstovai.

Su materijos kitimo klausimu glaudžiai buvo susijusi ir psichikos problema, nes psichika yra aukštai išsivysčiusios gyvosios materijos savybė. Buvo nurodoma, kad psichiniai procesai nevyksta atskirai nuo smegenų veiklos, kad jie susiję su gyvąja materija, o gyvybė savo ruožtu neatskiriama nuo materijos. „Ką nesakytų mūsų t i k y b a,— rašė J. Šliu-

⁴ J. Šliupas. Tikyba ar mokslas? 1901, Chicago, p. 114.

⁵ Plg. J. Barzdaitis, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistinė mintis apie religijos kilmę ir kitimą (disertacija), Vilnius, 1960, p. 48.

⁶ XIX a. pabaigos lietuvių materialistinė mintis plačiau išdėstyta ir įvertinta J. Ziugždos (žr. История философии, т. 4, М., 1959, p. 277—281).

pas,— mūsų žinija ir mokslas rodo, kad jiedvi (gyvybė ir materija.— A. G.) neatskiriama yra surištos krūvon“⁷. Tokia pat mintis pagrindžiama ir K. Biuchnerio knygoje „Jėga ir medžiaga“, kurios atskirus skyrius nuo 1892 m. J. Šliupas pradėjo skelbti „Apšvietoje“, o 1902 m. išleido atskira knyga. Knygoje nurodoma, kad psichiniai procesai, jų tarpe mąstymas, esąs nervinių procesų ypatinga forma, tam tikra „visuotinio gamtos judėjimo“ forma. Mąstymas pats „nėra materija, o tiktai materiališka ta prasme, kad yra manifestacija materiališko substrato, nuo kurio nėra atskira taip pat, kaip spēka nuo medegos, arba — kitais žodžiais sakant — ypatingas apsireiškimas ypatingo materiališko substrato, lyginai kaip šiluma, šviesa, elektrybė neatskirtinos yra nuo jų substratų“⁸. Kadangi „duszios sėdene ir organas yra smegens“, tai nemaža dėmesio knygoje skirta nerviniams procesams nušviesti, parodyti, kaip per jutimo organus žmogus susisiečia su išoriniu pasauliu, gaudamas jo atvaizdą. Apie tai rašė ir J. Adomaitis-Šernas, išdėstydamas nervinio proceso kelią. Šį klausimą nagrinėjo J. Šliupas ne tik savo vertimuose (Biuchnerio), bet ir originaliuose straipsniuose ir knygelėse; plačiai tai nušvietė ir S. Matulaitis.

Nervinį procesą ir su juo susijusį psichinį aktą publicistai vaizdavo pagal tuo metu moksle vyravusią schemą: dirgiklis, receptoriaus pajaudinimas, nervinio impulso slinkimas į galvos smegenų žievę, kurioje ir įvyksta dirgiklio atsispindėjimas. Taigi psichinio proceso mechanizmu buvo laikomi du pirmieji trečdaliai reflekso lanko, be atvirkštinės aferentacijos, užbaigiančios reflekso lanko grandinę. Nepaisant to, tai buvo teisingas žingsnis, aiškinant psichinių procesų mechanizmą, jeigu prisiminsime, kad mintys apie psichinių procesų refleksinę prigimtį plačiau išvystytos tiktai XX a., ypač tarybinės psichologijos.

Aiškindami, kaip žmogus pažįsta tikrovę, XIX a. pabaigos pažangieji lietuvių publicistai laikėsi atspindžio teorijos. Šiai teorijai artimas pažiūras išreiškė J. Šliupas jau 1884 m. „Aušroje“ išspausdintame straipsnyje „Apie įtaisymą lietuviškų mokslaviečių“. Straipsnyje skaitome, kad vaikų „smegenėse atsispindi visi atsitikimai gamtoje ir draugijoje“. Knygelėje „Keli žodžiai apie auginimą“ (1886) irgi rašoma, kad žmogus gaunąs už jo esančių daiktų vaizdus. Net „Abėcėloje ir taip mokintuvėje dėl vaikų“, skirtoje vaikams ir jaunimui, išleistoje tais pačiais 1886 m., rašoma, kad įspūdžiai, arba vaizdiniai, „tai nėra kitas, kaip tiktai atsimuszimas apeliokės musu smagenyse!“ Šiuo klausimu J. Šliupas nebuvo vienišas. J. Adomaitis-Šernas irgi buvo įsitikinęs, kad „musų supratimas apie svietą, paremtas ant musų jausmų (pojūčių.— A. G.), yra tik objektyvišku išreiškimu žinomų apsireiškimų ant svieta“⁹. Kad to meto Lietuvos materialistai nesuprato viso atspindėjimo proceso sudėtingumo, kad tai buvo ribota pažiūra, įtikinamai yra įrodęs J. Barzdaitis. J. Šliupas ir J. Adomaitis-Šernas į pažinimo procesą žiūrėjo, kaip į tiesioginį tikrovės

⁷ J. Šliupas, Tikyba ar mokslas? Chicago, 1901, p. 209.

⁸ L. Buechner, Spėka ir medega, Chicago, 1902, p. 230.

⁹ Šernas, Gamtos pajiegos ir kaip iš jų naudotis, Chicago, 1904, p. 15.

atspindį žmogaus sąmonėje, nemokėdami atspindžio teorijai pritaikyti dialektikos¹⁰.

Su smegenų veikla buvo siejami ne tik pažinimo, protavimo procesai, bet ir visa žmogaus psichinė veikla. Tezė, kad nervų sistema kontroliuoja visą organizmą, tvirtai užakcentuota J. Šliupo knygoje „Tikyba ar mokslas?“ Čia jis remiasi anglų fiziku Tindaliu. Ypač plačiai šią mintį pagrindė S. Matulaitis. Jo knygos „Kaip sutaisytas žmogaus kūnas“ (1902) skyrius apie nervų sistemą yra greičiau atitinkamas psichologijos vadovėlio skyrius, o ne fiziologijos klausimams skirtos knygos puslapiai. Čia aiškinama, kad smegenys esančios centrinis nervų sistemos skyrius ir psichinės veiklos substratas (organas), kad mintys kylančios smegenyse, o iš čia impulsai siunčiami į vykdomuosius organus. Atmintis irgi esanti smegenų funkcija: „Viena mislis ar jausmas sujudina jusų smegenyse daugybę kitų sudėtų mislių ir jausmų, anie vėl atsinaujina jusų smegenyse ir jus atmenate praeitinę“¹¹.

Valios impulsai, pasak S. Matulaičio, pradžią irgi gauną smegenyse, o žmogaus afektyvumas susijęs su smegenų veikla ne tik todėl, kad jie padeda jausmams sukilti, bet — tai ypač svarbu nurodyti — jie reguliuoja žmogaus afektus, jų pagalba jausmai sulaikomi „priderančiuose rubežiuose“. Taigi čia visur pabrėžiamas smegenų, c e n t r i n ė s n e r v ų s i s t e m o s vaidmuo, reguliuojant psichinius vyksmus, jiems išaiškinti nesitenkinama procesais, vykstančiais periferinėje nervų sistemoje.

Ir kai kuriais kitais psichologijos klausimais pažangieji publicistai nesilaikė tradicinių pažiūrų. Štai J. Šliupas nesilaikė ilgus amžius katekizmuose skelbtos pojūčių klasifikacijos, kad esą „penki kūno pajautimai“ — lytėjimas, regėjimas, girdėjimas, skonis ir uoslė, — kurie esą pirmasis „nuodėmių šaltinis“. Jis net savo „Abėcėloje“ prie tradicinių penkių pojūčių pridėjo dar „raumeninę pajautą“, t. y. judinamąjį, kinestezinį pojūtį, ir „dirksninę pajautą“, kuria, atrodo, vadina statinius, arba pusiausvyros, pojūčius. Psichiniai procesai prasidedą tuo, kad išorinio pasaulio daiktai ir reiškiniai veikią žmogaus jutimo organus, sukeldami įvairių įspūdžių, arba pojūčių, iš kurių susidarą suvokimai („nuovokos“). Nesą galima suvokti tų daiktų, kurie nepatirti pojūčiais. Įvairių įspūdžių (pojūčių, suvokimų) „susibūrimas“ sudarąs vaizdinį. Visa tai išlieką smegenyse ir yra žmogaus atminties pagrindas. Vaizdiniai smegenyse sugretinami ir palyginami, nustatoma jų lygybė arba skirtumas. Pažiūra, kad vaizdiniai yra įsimintų įspūdžių „sutaikinimas“ ir sugretinimas smegenyse, kad mąstymas („mąstis“) yra veiklumas, kurio metu „vienas įspūdis gretinasi prie kito, kraunasi į kruveles“, rodo, jog J. Šliupui, kaip ir S. Matulaičiui, atskirais psichologijos klausimais įtakos turėjo anglų asociatyvinė psichologija, kuri sudėtingesnius psichinius procesus laikė mechaniniu paprastesnių psichinių elementų susijungimu.

¹⁰ J. Barzdaitis, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios Lietuvos ateistinė mintis apie religijos kilmę ir kitimą (disertacija), Vilnius, 1960, p. 70.

¹¹ S. M., Kaip sutaisytas žmogaus kūnas, Plymouth, 1902, p. 28.

Kadangi žmogus gyvena visuomenėje, tai jam tenka tvarkyti visą savo patirtį taip, kad ji nekenktų žmogaus gyvybei, kad derintųsi su gyvenimo poreikiais. J. Šliupo aiškinimu, žmogaus prigimčiai adekvatų, su žmogaus savisauga suderintą patyrimą atrenkanti „išminties pajėga“, o tai, kas gera ar negera pačiam pergyvenančiam subjektui arba jo artimam žmogui, nustatanti sąžinė.

Tačiau, kas yra sąžinė ir kaip ji žmoguje susiformuoja, įgydama reikšmės jo poelgiams, nei J. Šliupas, nei kuris kitas minėtųjų publicistų nepaaiškino. Juk sąžinę žmogaus poelgių reguliatorium laiko ir idealistai; todėl, norint laikytis psichologijoje nuoseklios materialistinės linijos, būtinai reikia išaiškinti žmogaus veiksmų visuomeninį sąlygotumą, jų tarpe ir sąžinės, kaip moralinių veiksmų vertintojos, visuomeninį apibrėžtumą. Šiuo klausimu buvo paliktos psichologijoje atviros durys idealizmui.

Jeigu sąžinę vadiname protiniu ir emociniu savo veiksmų įvertinimu pagal moralės normas, tai, vadinasi, sąžinė turi vienokį ar kitokį ryšį su žmogaus veiksmų motyvais, vienus palaikydama, kitus slopindama, su žmogaus jausmais, kaip veiksmų varikliu. Dėl to galima sutikti su tuo, kada kai kurie liberalinės buržuazijos publicistai, pvz. M. Lozoraitis (Joniškis), jausmus vadina motyvais, galinčiais žmogų valdyti. Patys jausmai, kaip motyvai, gali būti proto suvaldyti, ir dėl to žmogus neturi jiems visada ir visur paklusti.

Žmogaus veiksmų motyvų klausimas iškilo ryšium su klausimu, kokia ūkio forma tinkamesnė: privati ar visuomeninė. Pasisakydamas prieš visuomeninę ūkio formą, M. Lozoraitis iškėlė subjektyvaus faktoriaus vaidmenį, būtent, žmogaus jausmų, jo veiklos motyvų atsvarą prieš ekonomines jėgas. Autoriui buvo svetima mintis, kad žmogaus jausmai kyla tada, kai yra pergyvenančio subjekto santykiai su kuriais nors tikrovės objektais, su poreikiais ir galimybe juos patenkinti. O visa tai turi neabejotiną ryšį su žmogaus visuomenine būtimi, joje randa savo pradžią. Jausmai ypač susiję su žmogaus poreikiais ir jų tenkinimu. Poreikiams patenkinti reikalingi atitinkami objektai. Žmogaus poreikių dalykinis turinys bei juos tenkinantieji objektai juk kinta drauge su gamybos būdu. Šito dalyko M. Lozoraitis nematė. P. Leonas (Liutas) irgi pripažino, kad drauge su ūkiškais interesais veikiančios ir žmogaus „moralinės spėkos“, kurios galinčios būti geros arba blogos. Blogais žmogaus veiksmų motyvais kapitalistinėje visuomenėje esą laikoma begalinis egoizmas, noras apgauti, godumas, pavydas ir kt. P. Leonas teisingai nurodė, kad pačios sąlygos formuoja kapitalisto moralę, ugdo atitinkamas jo savybes¹². Žengus dar žingsnį toliau, būtų buvę galima pasakyti, kad žmogaus veiksmų motyvai yra sąlygoti visuomeninės būties, visuomeninio jo gyvenimo.

Antropogenezės problema. Kad viskas pasaulyje kinta, vystosi, išreikšta daugelyje J. Adomaičio-Šerno, J. Šliupo, S. Matulaičio, P. Miko-

¹² Plg. „Varpas“, 1890, Nr. 8; 1891, Nr. 2.

lainio, J. Biliūno ir kitų XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių publicistų, gamtos mokslų populiarintojų raštuose. Vystymosi idėja grindžiamas gyvosios gamtos atsiradimas iš negyvosios. Tai įrodoma daugybe faktų iš geologijos, paleontologijos, biologijos ir kitų mokslų. Labai aiškiai panašias mintis išdėstė J. Adomaitis-Šernas savo „Biologijoje“. Iš pradžių, pasak jo, gyvybės žemėje nebuvo. Atsiradus tinkamoms sąlygoms, pasirodė labai paprasti pirmieji gyvi organizmai. Iš jų atsiradę ir augalai, ir gyvūnai, kurie savo ruožtu vystėsi toliau. Kadangi augalai ir gyvūnai atsiradę iš tų pačių gyvosios medžiagos užuomazgų, todėl žemiausios šių abiejų gyvybės rūšių formos turinčios daug panašių žymių. Bet juo toliau evoliucionavę augalai ir gyvuliai, tuo vis didesnis radėsis tarp jų skirtumas.

Tas pačias evoliucionistines mintis J. Adomaitis-Šernas yra dėstęs ir ankstesniuose savo darbuose. Štai knygoje „Senų gaudynių išnykę gyvi sutvėrimai“ (1900), kuri yra ne kas kita kaip populiarus paleontologijos, pagrindinė autoriaus tezė yra tokia: visi organiniai daiktai, augalai ir gyvūnai atsirado žemėje ne iš karto, bet įvairiais laiko periodais, kuriuos vienus nuo kitų atidalijo ilgi amžių tarpai. Tai liudija iškastos iš žemės anksčiau buvusių gyvūnų liekanos. Šios pažiūros remiamos Kiuvje radiniais apie išnykusius gyvūnus, bet naujų rūšių atsiradimui aiškinti J. Adomaitis-Šernas nesiremia Kiuvje „katastrofių teorija“.

J. Adomaitis-Šernas „Biologijoje“ ir kitose savo knygoje aiškino, kad gyvūnų organizmų vystymasis iš paprastesnių formų į sudėtingesnes vykęs kelis milijonus metų. Jų vystymąsi apsprendęs gamtinių gyvenimo sąlygų kitimas, taip pat ir kitos gyvūnijos rūšys, su kuriomis tekę kovoti arba bendrauti. Gyvūnų organizmų vystymasis, naujų rūšių atsiradimas esąs prisitaikymo prie gyvenimo sąlygų rezultatas.

Iškeliant, kaip gyvi organizmai vystėsi nuo žemesniųjų rūšių į aukštesniausias, neišvengiamai buvo susidurta su psichologijos mokslui svarbia antropogenezės problema. Sistemingai išdėstyti pažiūras šiuo klausimu XIX a. pabaigoje niekas nebandė, bet pačią problemą lietė daugelis to meto gamtos mokslų populiarintojų ir publicistų. Jau 1895 m. knygos „Tikyba ar mokslas?“ skyriuje „Teologija ar evoliucija?“ J. Šliupas rašė: „Pasaka yra, jeigu mokina, jog buvęs kuomet tai pirmas žmogus, nėra nėkados nebuvo pirmo žmogaus. Buvo tiktai palengvas, bet visuometinis iszilankstymas nuo žiamesnio int sukrautiniaus organizuotą esybę“¹³. Vykęs nuolatinis kitimas, dėl to atsiradusios iš žemesniųjų rūšių naujos, aukštesnės, jų tarpe ir žmogus.

J. Adomaitis-Šernas savo knygos „Žvėrys ir žmogus“ (1906) pradžioje visai aiškiai pasako, kad „žmogus ir žvėrys priguli prie to paties skyriaus, taip žmogus, kaip ir žvėrys yra gyvi sutvėrimai“. Ir S. Matulaitis „Žemės istorijoje“ (1904) aiškino, kad viskas pasaulyje keičiasi, taip pat žmogus ir jo gyvenimas. Vabzdžiai, žuvis, ropliai, paukščiai, žinduoliai ir žmogus yra tų pačių gyvybės kopėčių atskiri laipsniai.

¹³ J. Szlupas, Tikyba ar mokslas? Bitėnai, 1895, p. 113.

Žmogus atsirado vėliausiai. P. Mikolainis visą gyvūniją palygina su šakotu medžiu, kurio viršūnėje stovys žmogus¹⁴.

Gyvūnų evoliucijos „kopėčiose“ artimiausias žmogui gyvulys yra beždžionė. Kai kuriems autoriams išorinis žmogaus ir antropoidų panašumas darė tokį didelį įspūdį, kad jie nebematė arba bent neišryškino esminio skirtumo tarp šių gyvūnų rūšių. Štai S. Matulaitis rašė, kad „nėra aiškaus rubežiaus tarp žmogaus ir aukštesniųjų beždžionių veislių, kurios po žmogaus yra aukščiausi gyvuliai“¹⁵.

Tačiau kiti publicistai pajėgė pažvelgti į žmogaus kilmės ir vystymosi klausimą giliau ir todėl galėjo pastebėti svarbių skirtumų. P. Mikolainis, pripažindamas, kad antropoidai yra žmogui artimiausi gyvūnai, nurodo, kad vieni antropoidai vienu atžvilgiu panašūs į žmones, kiti — kitu atžvilgiu: orangutangas — smegenimis, šimpanzė — kaukole, gorila — rankomis, gibonas — krūtinės ląsta. Ieškant skirtumo tarp žmogaus ir beždžionės, nurodomi ne tik išoriniai požymiai, bet ir svarbesnieji esminiai skirtumai, būtent, žmogus nuo antropoidų skiriasi stačiu vaikščiavimu, rankomis ir kalba. Taigi žmogus nesąs antropoidų brolis ar ainis, bet tik „tolimą giminytę turi“¹⁶.

Tos giminytės ryšius teisingai aiškino J. Biliūnas. Jis, remdamasis Darvinu, teigė, kad „žmogus paeina nuo išmirusios veislės beždžionių, arti stovinčių prie laukinio žmogaus“, kad dabartinės beždžionės ir žmonės kilę iš to paties bendro protėvio¹⁷. Taigi J. Biliūnui buvo svetimas vulgarus žmogaus kilmės klausimo aiškinimas.

J. Adomaitis-Šernas (1897) ir P. Mikolainis (1903) žmogui būdingų psichinių savybių atsiradimą aiškino biologinėmis savybėmis, vertusiomis žmogų taikytis prie gyvenamosios aplinkos. Gamtoje vykstanti „kova dėl būvio“. Gyvulys prisitaikęs prie gyvenimo sąlygų gamtoje savo biologinėmis savybėmis, o žmogus esąs „silpniausias“, jis neturįs nei ragų, nei nagų, kad galėtų apsiginti nuo plėšriųjų savo priešų. Žmogus turėjęs sugalvoti priemonių apsisaugoti nuo žvėrių arba apgalėti žvėrį, kad galėtų juo maitintis. „Gamtos ginklų“ stoka privertusi žmogaus smegenis išlavėti. Gyvenimo „prieszgingybės ir neparankumai“¹⁸ lavinę fizines jėgas, ugdę protą, plėtę žmogaus veiklos sritis. J. Biliūnas irgi pripažino, kad žmogus, kovodamas su gamta ir įvairiais savo priešais dėl būvio, lavinę savo kūno, proto ir dvasios pajėgas, kurios padėję jam valdyti gamtą ir naudotis jos turtais.

Kadangi žmogui tekę orientuotis kovoje dėl būvio savo biologinėmis savybėmis, todėl gerai išlavėję jo pojūčiai. Pirmykštis žmogus, P. Mikolainio teigimu, buvo daug jautresnis už civilizuoatąjį. Jo buvo labai išlavintas regėjimas, sugebėjimas matyti priešą arba jo pėdsakus, girdėjimas taip pat buvo žymiai jautresnis.

¹⁴ P. M., Naujas kalendorius 1904 metams, Tilžė, 1903, p. 17.

¹⁵ S. M., Žemės istorija, Chicago, 1904, p. 52.

¹⁶ P. M., Naujas kalendorius 1904 metams, Tilžė, 1903, p. 17.

¹⁷ J. Biliūnas, Raštai, t. II, Vilnius, 1954, p. 207, 210.

¹⁸ Šernas, Hygiena arba mokslas apie užlaikymą sveikatos, Chicago, 1897, p. 80.

Remdamiesi Spenceriu ir Tindaliu lietuvių publicistai teigė, kad gyvūno pažinimui ir orientacijai aplinkoje didžiausios reikšmės turį lytėjimo pojūčiai — visų kitų pojūčių pramatė (Demokritas). Jau antropoidų lytėjimas tobulesnis už kitų gyvulių, ypač jų lytėjimas ranka (pirmosiomis galūnėmis), o žmogus „per savo įstangą panaudoti rankas“¹⁹ stovėjęs aukščiausiai visų gyvūnų. Neturėdamas gamtos duotų įrankių (nagų, ragų), žmogus pats turėjęs juos pasigaminti. Ypatingos reikšmės turėjęs išradimas įrankių, kurie papildę žmogaus pojūčius ir galūnes, taip pat per ilgesnį gyvenimą sukauptas patyrimas. Visa tai ugdę žmogaus psichiką.

Iš kitų savybių, kurios žmogų skyrė nuo gyvulio, buvo nurodoma kalba (J. Biliūnas, J. Adomaitis-Šernas, P. Mikolainis), kuri „kaipo įnagis susinešimų ir pamokinių, išreiškimo jausmų ir mįslių“²⁰ turi reikšmės ir tolesniam žmogaus sąmonės vystymuisi. Kalbos pradžia siekianti labai senus laikus, jos reikią ieškoti žmogaus gyvenimo pradžioje. Kokia buvusi pirmųjų žmonių kalba, dabar nežinoma, bet, kaip spėja J. Adomaitis-Šernas, tai nebuvo skiemeninė kalba, o greičiausiai atskiri garsai, kaip dabar yra gyvulių pasaulyje²¹. Kadangi pirmųjų žmonių kalba buvusi netobula, tai, reiškiant mintis ar jausmus, ji buvo papildoma įvairiais ženklais — rankų mostais, pantomimika, akių judesiais.

XIX a. pabaigoje tiek apie pirmųjų žmonių kalbą, tiek ir apie kai kurias jų psichines savybes dažnai buvo sprendžiama iš analogijos su pirmųjų tautų kalbos ypatybėmis ir kai kuriais psichikos bruožais. Čia būdavo gausiai pasinaudojama pirmųjų tautų tyrinėtojų, tų tautų gyvenimo stebėtojų surinkta medžiaga. Suprantamas dalykas, kad tokios analogijos ne visados buvo teisingos ir jos atitraukdavo mąstytojus nuo tolesnio ir gilesnio reiškinių tyrimo. Nurodę kai kuriuos žmogui būdingus bruožus, skiriančius jį nuo gyvulių, XIX a. Lietuvos publicistai nepriėjo iki mokslinės marksistinės pažiūros, dialektiškai aiškinančios vystymosi procesą ir matančios kokybinį šuolį tarp gyvulio psichikos ir žmogaus sąmonės, kuri yra žmogaus visuomeninio istorinio gyvenimo rezultatas, jo materialinės būties atspindys.

Net S. Matulaitis ir J. Biliūnas nepajėgė išsivaduoti iš kai kurių neteisingų pažiūrų antropogenezės klausimais, nesivadovavo dialektiniu metodu, nagrinėdami žmogaus psichikos atsiradimo ir jo sąmonės formavimosi problemas. Štai J. Biliūnas teigė, kad žmogus ir gyvulys turi kai kurių panašių psichinių savybių, iš kurių svarbiausios yra jausmai (meilė, linksmumas, nuliūdymas), smalsumas, mokėjimas naudotis įrankiais; kai kurios beždžionės (pavianai) statančios iš lapų ir žabų palapinės, turinčios „savasties supratimą“, kai kurie gyvuliai turį protą. Liesdamas antropoidų ir žmogaus psichines apraiškas, J. Biliūnas, kaip S. Matulaitis ir J. Adomaitis-Šernas, vedė paralelę tarp žmogaus ir gyvulio kai kurių savybių, priskirdamas gyvuliams psichines savybes (jaus-

¹⁹ Plg. J. Sliupas, Tikyba ar mokslas? Chicago, 1901, p. 205.

²⁰ Šernas, Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, Chicago, 1903, p. 38.

²¹ Ten pat, p. 143.

mus, protą), kurias turi žmogus²², nematydamas tarp tų savybių kokybinio skirtumo, nesigilindamas į jų turinį. Tokio antropomorfizmo pavyzdžių yra ir daugiau. J. Adomaitis-Šernas, aiškindamas gyvulių gyvenimą įvairiose gamtos sąlygose ir įrodinėdamas, kad prisitaikymas prie tų sąlygų padeda išvystyti atitinkamas funkcijas, reikšmės teikė ir subjektyviems faktoriams, sakydamas, kad ne visi vabalai mėgsta tas pačias spalvas, ne visiems gyvūnams ir žmonėms patinka tos visos spalvos ir pan.²³

Populiarinant antropomorfistines pažiūras gyvulių psichikos klausimais, nemažai pasidarbavo ir J. Šliupas. JAV leidžiamuose ir redaguojamuose laikraščiuose ir žurnaluose („Unijoje“, „Lietuviškajame balse“, „Naujojoje gadynėje“), J. Šliupas iš pradžių rašė straipsnius gamtos mokslo, jo istorijos klausimais, skleidė bendras evoliucionistines idėjas (Spencerio, Teiloro, Dž. Dreperio), o nuo 1892 m. „Apšvietoje“ ėmė populiarinti L. Biuchnerio vulgarųjį materializmą ir 1902 m. išleido išvertęs lietuviškai jo pagrindinį veikalą „Jėga ir medžiaga“. Šioje knygoje L. Biuchneris aiškino, kad gyvulio psichika iš esmės nesiskiria nuo žmogaus, tai esąs tik laipsniškas skirtumas. Dėl to jis teigė, kad skruzdės ir kiti vabzdžiai bei gyvuliai turį tų pačių „politinių ir socialinių“ įpročių bei visuomeninio santykiavimo formų, kaip ir žmogus²⁴.

Neišsiaiškinus kokybinio skirtumo tarp gyvulio ir žmogaus, atsirado progą kurti įvairius palyginimus ne tik tarp žmogaus ir gyvulio atskirų psichinių savybių, bet ir jų gyvenimo būdo. Tokių neteisingų pažiūrų randame ir S. Matulaičio raštuose, pvz., jis ieškojo ir rado panašumo tarp beždžionių ir pirmykščių tautų, vadinamų laukinėmis, gyvenimo būdo. Pagal jį, tarp aukštesniųjų ir žemesniųjų beždžionių rūšių esąs daug didesnis skirtumas, negu tarp aukštesniųjų beždžionių ir laukinių tautų. Dabartinių civilizuočių tautų proseneliai buvę tokie pat, kaip XIX a. pabaigos Afrikos ir Australijos žmogėdros, ir savo išmintimi bei papročiais maža kuo tesiskyrę nuo aukštesniųjų beždžionių²⁵.

Ši pažiūra taip plačiai buvo paskleista to meto kolonizatorių, kurie pavergtąsias tautas laikė tiesiog gyvuliais, kad net pažangiems mąstytojams, kaip S. Matulaičiui, J. Adomaičiui-Šernui, buvo sunku susivokti tikrovėje. Įvairių buržuazinių etnologų skleidžiami raštai kartais suklaidindavo ir pažangius autorius, neleisdavo jiems teisingai spręsti antropogenezės problemos. Tačiau klaidingos paralelės apie pirmykščių tautų ir antropoidų gyvenimą nekludė S. Matulaičiui, J. Biliūnui, J. Adomaičiui-Šernui, P. Mikolainiui ir kitiems XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių pažangiems publicistams ir rašytojams matyti socialines gyvenimo negeroves ir sielotis dėl jų. J. Biliūnas, kaip ir S. Matulaitis, apgailėstavo, kad tais turtais, kuriuos žmogus sukuria savo dvasinių pajėgų

²² J. Biliūnas, Raštai, t. II, Vilnius, 1954, p. 208.

²³ Šernas, Biologija arba mokslas apie gyvus daiktus, Chicago, 1901, p. 105.

²⁴ L. Buechner, Spėka ir medega, Chicago, 1902, p. 343.

²⁵ S. M., Žemės istorija, Chicago, 1904, p. 52—53.

išvystymo ir darbo dėka, ne visi vienodai gali naudotis. P. Mikolainis galvojo, kad žmonija pasieks laimę tada, kai bus garbinamas darbininkas ir niekinamas tinginys. Tais žodžiais jie pasmerkė ano meto visuomenės socialinę nelygybę.

Žmogaus sąmonės atsiradimo ir vystymosi klausimai specialiai nebuvo nagrinėjami, tačiau iš kai kurių jau minėtų ir kitų teiginių galima susidaryti vaizdą, kokios buvo jų pažiūros į aukščiausią psichikos išsivystymo pakopą — žmogaus sąmonę. Dabar sąmonei priskiriame tas psichines apraiškas, kurios išskiria žmogų iš gyvulių. Svarbiausias bruožas yra, be kalbos, mąstymas, sąmoningai iškeltų uždavinių siekimas ir apibendrinto pobūdžio jausmai, kurių turinys apspręstas visuomeninio istorinio žmogaus gyvenimo.

Apie kalbą pažangiųjų publicistų raštuose randame maža konkrečių duomenų, kurie padėtų plačiau nušviesti kalbos psichologiją. Be kalbos, labai svarbiu žmogaus dvasinio gyvenimo požymiu buvo laikoma taip pat dailė²⁶. Žmogaus jausmai, P. Mikolainio požiūriu, taip pat kito, pvz., pasigailėjimo jausmas esąs atsiradęs vėliau, visuomeniniams žmonių santykiams pasiekus aukštesnę pakopą.

Tačiau pagrindinis klausimas, kurį spręsdami publicistai giliau pažvelgė į žmogaus sąmonės vystymąsi, yra mąstymo raidos klausimas. Šis sugebėjimas, pasak jų, nėra iš anksto duotas ir įdiegtas, bet įgytas žmogui besirutuliojant, susiduriant su įvairiais aplinkos daiktais ir reiškiniais. Ypač įdomios šiuo atžvilgiu P. Mikolainio pažiūros, kurios artimos dabartinėms problemos sprendimo išvadoms. P. Mikolainis aiškino, kad mąstymas vystėsis, visų pirma betarpiškai suvokiant aplink esančių daiktų ir reiškinių skirtingumus (prieštaravimus). Žmogus juos visur matęs, pvz., saulė teka ir leidžiasi, upė patvinsta ir nublūgsta, maži upeliai išdžiūsta ir vėl prisiildo vandens. Žmogus ėmęs lyginti tuos reiškinius. Nors autorius šios minties toliau neplėtojo, bet aišku, kad reiškinių skirtumų aptikimas, jų palyginimas sudarė pagrindą apibendrinimui, sąvokoms. Tačiau pirmykštis žmogus, nors tikrovę suvokęs, matęs skirtumus kintančiuose reiškiniuose ir pagal juos orientavėsis aplinkoje, bet tų savo pažinimo būdų iš pradžių nebuvo įsisąmoninęs. Žemiausiame protavimo laipsnyje žmogus „mislyjo, nežinodamas, kad mislyja“²⁷, jis dar nesupratęs, kad turįs savo subjektyvų pasaulį, kuriame objektyviai atsispindinti tikrovė, neanalizavo jo, dėl to ir tikrovės atspindėjimo procesas nebuvo įsisąmonintas procesas. Kai žmogus prieš save pamatęs gamtą su jos dėsningu kitimu, tada jis įsisąmoninęs ir savo subjektyvų pasaulį, nes žmoguje „gamta ima suvokti pati save“²⁸. Tuo būdu XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios kai kurie publicistai, nagrinėdami antropogenezės problemą, palietė sąmonės atsiradimo procesą, nors neišryškino darbo vaidmens šiame procese, ir sustojo ties žmogaus sąvimonės atsiradimo

²⁶ Šernas, Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, Chicago, 1903, p. 146.

²⁷ P. M., Naujas kalendorius 1904 metams, Tilžė, 1903, p. 32.

²⁸ F. Engelsas, Gamtos dialektika, Vilnius, 1960, p. 14.

klausimu. Kadangi šio klausimo toliau negvildeno, jie nesvarstė žmogaus asmenybės problemos — pagrindinės psichologijos problemos.

Individualaus psichinio vystymosi problema. Jau palietėme klausimą, kaip XIX a. pabaigoje buvo bandoma spręsti antropogenezės problemą, kokios psichinės savybės buvo priskiriamos žmogui ir kokių sąlygų bei veiksmų veikiamos jos atsirado. Suaugusio žmogaus psichika turi savo specifinių savybių, kurios skiria jį nuo gyvulių.

Patį antropogenezės problema yra susijusi su vystymosi principo pripažinimu gamtoje. Iš esmės tai filogenetinė problema — žmogui rūpėjo išsiaiškinti savo paties kilmės klausimą. Priešingai, negu teigė žmogaus sukūrimo pažiūros šalininkai, buvo prieita išvada, kad žmogus kilęs evoliucijos keliu iš žemesniųjų rūšių. Tačiau atskiri biologiniai individai irgi vystosi. Nuo vaisiaus užuomazgos iki gimimo ir toliau per visą gyvenimą individas taip pat kinta. Todėl žmogaus kitimą galima tirti ne tik filogenetiškai, bet ir ontogenetiškai. Žmogaus ontogenezės duomenys irgi davė argumentų, patvirtinančių žmogaus kilmą iš žemesniųjų gyvūnų rūšių.

Vystymasis, einąs iš žemesnių formų į įvairesnes ir sudėtingesnes, liečia ne tik neorganinę ir organinę gamtą, bet ir aukščiausio organinės gamtos atstovo — žmogaus — psichiką, taip pat ir žmonių socialinius santykius. Gilesnis psichikos vystymosi dėsnių pažinimas reikalavo tirti ne tik jos filogenetinį kitimą, bet ir ontogenetinį — atskiro individo psichikos vystymosi kelią. XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios lietuvių publicistai gilinosi ir į individualios psichikos vystymąsi, į jos ypatybes. Šį domėjimąsi sukėlė ne kokių nors išankstinių teorinių problemų gvildinimas, o pati gyvenimo praktika, jo keliami uždaviniai.

J. Šliupas ir kiti XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios pažangūs publicistai turėjo tikslą šviesti liaudį, kad ji atsikratytų įvairių prietarų, mokėtų geriau tvarkyti savo gyvenimą, orientuotųsi politiniame gyvenime. Į jų veiklos programą įėjo suaugusiųjų švietimas ir priaugančiosios kartos auklėjimas. Jų manymu, blogas auklėjimas neįkvepiąs vaikams savo tautos ir tėvų meilės, kiek pasimokę, jie gėdinasi kalbėti lietuviškai, šalinasi savo prasčiau apsirengusių tėvų ir pan. Tai didelis nekultūringumo požymis. Padaręs išvadą, kad nuo jaunosios kartos auklėjimo priklauso ir lietuvių tautos ateitis, J. Šliupas daug dėmesio skyrė auklėjimo klausimams. Jau 1884 m. „Aušroje“ jis išspausdino straipsnį „Apie įtaisydamą lietuviškų mokslaviečių“, kuriame nužymėjo Lietuvos mokyklos ateities sistemą ir mokymo bei auklėjimo turinį. 1885 m. „Lietuviškajame balse“ jis rašė straipsnius auklėjimo klausimais, kuriuos 1886 m. išleido Niujorke atskira knygele „Keli žodžiai apie auginimą“. Pastarąją drauge su kitais straipsniais ir papildymais 1908 m. perspausdino Čikagoje pavadinimu „Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas?“ Rūpindamasis priaugančiosios kartos mokymu ir gilindamasis į jo teorinius ir praktinius klausimus, jis drauge su savo žmona parengė bei išleido knygą „Abėcėla ir taip mokintuvė dėl vaikų“, t. y. trumpą elementorių ir skaitinius (1886 m. Tilžėje).

Domėjimasis auklėjimo ir mokymo problemomis, vaiko paruošimu ateities gyvenimui vertė pažangius publicistus ieškoti su mokslu suderintų principų, kurie padėtų tas problemas tinkamai išspręsti. Būdami evoliucionistai materialistai, jie ieškojo tų principų evoliucionizmo teorijoje. Visi minėtieji evoliucionizmo atstovai tyrė biologinius vystymosi klausimus. Bet žmogaus auklėjimas reikalavo geriau pažinti žmogaus psichikos evoliuciją, psichinių savybių vystymąsi, pažinti to vystymosi dėsnius. J. Šliupas nuo bendrųjų biologinės evoliucijos klausimų žengė toliau į specialius psichologijos ir pedagogikos klausimus. Psichologinio pobūdžio klausimų sprendimo kryptis rodo, kur reikia ieškoti to sprendimo pagalbinių šaltinių. Jie aiškėja iš minėtųjų J. Šliupo straipsnių.

Spręsdamas žmogaus psichinių savybių atsiradimo ir kitimo problemą, J. Šliupas, taip pat J. Adomaitis-Šernas laikėsi prisitaikymo prie aplinkos sąlygų principo, kuriuo buvo pagrįsta H. Spencerio psichologijos sistema: „Kiekvieno organizmo gyvenimas yra tolydus jo vidinių veiksmų prisitaikymas prie išorinių veiksmų, ir todėl, norint visai išaiškinti vidinius veiksmus, būtina reikia pripažinti išorinių veiksmų buvimą“²⁹.

Iš čia seka išvada, kad vaiko ir net suaugusiojo psichinių savybių ir sugebėjimų vystymasis yra apspręstas atitinkamų gyvenimo ir veiklos sąlygų. Prisitaikant prie išorinių gyvenimo sąlygų ir įgyjant patyrimą, pamažu vystosi atmintis, jausmai, valia, mąstymas ir kiti žmogaus psichiniai procesai.

Prie panašių išvadų vedė ir vulgariųjų materialistų įrodinėjimai. Jie aiškino, kad sąmonės organo — smegenų — „pagabumui“ didelės įtakos turi auklėjimas, mankštinimas ir lavinimas. Kaip ranka be mankštos negali atlikti savo funkcijų, taip lygiai ir smegenys, nors jos būtų didelės ir geros struktūros, bet dvasinių procesų negalėtų atlikti.

Norint pagrįsti evoliucijos principą psichologijoje, biologijos mokslo duomenų neužteko. Jais buvo galima daugių daugiausia įrodyti nervų sistemos vystymąsi, jos filogenetinį ir ontogenetinį kitimą. Kadangi evoliucionistai visuose kintančiuose gamtos reiškiniuose matė paraleles, todėl nervų sistemos, kaip psichikos organo, kitimas suponavo jiems ir pačios psichikos kitimą.

Tačiau reikėjo ir tiesioginių įrodymų, kad žmogaus psichika, jos apraiškos ir savybės nėra žmogui nuo amžių duotos, kad jos yra ilgo rūšies ir individualaus vystymosi rezultatas. Šitoms pažiūroms įrodyti pirmiausia buvo ieškoma ir randama pavyzdžių pirmykščių tautų gyvenime, kuris vyksta skirtingomis sąlygomis, negu civilizuotų tautų gyvenimas. Todėl buvo manoma, kad jos apsprendžia tų tautų atskirų individų psichinius ypatumus. Antra, tai pažiūrai įrodyti buvo ieškoma pavyzdžių ribotą jutimą turinčių vaikų ir suaugusiųjų psichikos vystymesi, trečia — įrodymui medžiagos davė normalių vaikų psichikos vystymasis, jei jie augo skirtingose sąlygose.

²⁹ Г. Спенсер, Основания психологии, СПб., 1897, р. 86.

Tuo būdu XIX a. pabaigos publicistai padėjo pagrindą genetinei psichologijai Lietuvoje, kuri XIX a. paskutinį ketvirtį buvo paplitusi ir kituose kraštuose. Ji apėmė gyvulių psichikos vystymosi kai kuriuos bruožus, tautų psichologinius skirtumus, amžiaus (vaiko vystymosi ir ypatumų) psichologiją. Nors nėra parašyta nė vieno sistemingo genetinės psichologijos veikalo (ir kitose šalyse tai buvo padaryta tik vėliau, XX a.), bet jos problemos paliestos ne viename pažangiųjų publicistų straipsnyje ir knygoje.

Apie pirmųjų tautų psichinį vystymąsi J. Adomaitis-Šernas rašo „Etnologijoje“, „Higienoje“ ir kt. Kad psichinės žmogaus savybės įgyjamos ir kinta, jis įrodo tokiais faktais: „Nuožmi kitų krasztų gyventojai, iš baimės kad ant jų netikėtai neužpultų kaimynai, turi nuolatai sergėtiesi, klausyti ir žiūrėti ausis ir akis isztempę: per tai jie pakėlė girdėjimą ir matymą teip, kad girdi isz tolo visokius balsus ir mato teip, kaip nė vienas isz apszviestų civilizuočių tautų matyti ne gal“³⁰. P. Mikolainis irgi teigė, kad šiandieninis žmogus, palyginus su pirmųjų, esąs „pusiau spangas ir kurčias“³¹.

Kad gyvenimo sąlygos priverčia išlavinti ribotą jutimą turinčių asmenų atitinkamus sugebėjimus, duoda pavyzdžių J. Šliupas. Antai neregės Laura Bridžmen ir Elena Keler net baigusios universitetą. „Aklieji vaikai ir be pagalbos augusiųjų žmonių pastebėtina išmiklija girdėjimo, palytėjimo, mąstymo ir skonėjimo pajautas už tai, kad neturi svarbiausios, beje regėjimo, pajautos. O kurtieji vaikai, su kuriais tėvai nė nemoka pasielgti, pageidaudami dvasiško peno, išmiklija ganėtiną jautrumą kitų pajautų“³². Šiam pavyzdžiais pagrįstam teiginiui artimas H. Spencerio aiškinimas, kad žmogus galės įgyti „specialinių savo gabumų išlavinimo, nuolat bedirbdamas savo darbą arba eidamas savo pareigas“³³.

J. Šliupas taip pat nurodė, kad normalius jutimo organus turinčių vaikų lavinimas irgi esąs svarbus, nes nuo tų organų išlavėjimo priklausančios jutimo galimybės, pojūčių bei įspūdžių gausumas ir jų tikslumas, visa tai apsprendžia ir bendrąjį vaiko psichikos vystymąsi. Vaiko psichikos formavimasis prasideda labai anksti, dar motinos įsčiose. Įtakos turį motinos fizinis būvis, nervinė būseną ir kiti panašūs veiksniai. Gimęs kūdikis taip pat priklausąs motinai. Motina ne tik galinti geriausiai vaiką pamaitinti, bet ir duoti įspūdžių, įdiegti gimtąją kalbą, kuri reikalinga normaliam vaiko psichikos rutuliojimuisi. Bet kapitalistinės santvarkos sąlygomis motinos darbininkės negalį atlikti savo pareigų vaikų auklėjimo atžvilgiu. Kapitalistinėje visuomenėje darbininkų vaikai neturį sąlygų gerai išlavinti savo kalbą. Dėl to J. Šliupas rašė: „Už tai yra prakeiktinos gyvenimo iszlygos, kurios žindyvę motyną spiria

³⁰ Szernas, Hygiena arba mokslas apie užlaikymą sveikatos, Chicago, 1897, p. 78.

³¹ P. M., Naujas kalendorius 1904 metams, Tilžė, 1903, p. 29.

³² J. Šliupas, Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas? Chicago, 1908, p. 17.

³³ H. Spenceris, Proto, doros ir kūno auklėjimas, Kaunas, 1928, p. 42.

uždarbiauti juodą duoną troszkios dirbtuvėse, o kudiki žudyti ir marinti ar namie ar vaiku saugonės butuose“³⁴. Čia einama toliau, negu siekė biologinis evoliucionizmas. J. Šliupas iškelia ir socialinės aplinkos, visuomeninių gyvenimo sąlygų reikšmę psichiniam vaiko lavėjimui, jo psichinių savybių ir sugebėjimų išvystymui, pasmerkdamas kapitalizmo sukeltą darbininkų skurdą.

J. Šliupas neteigia, jog yra besąlygiškas sugebėjimų paveldėjimas. Jis nuolat pabrėžia pojūčių ir kitų sugebėjimų „išmiklinimo ir sustiprinimo“ reikšmę³⁵. Net muzikinis talentas šeimoje (pvz., Bachų) nusitęsiąs per daugelį kartų dėl to, kad anksti pradėta lavinti vaiko klausa. Jeigu nuo pat lopšio pradedama rūpintis kūdikio lavinimu, pasiekiami žymesnių rezultatų, negu tais atvejais, kai vaikas yra visai apleistas, kai jo dvasios pasaulis nepraturtinamas naujais įspūdžiais, o atsitiktinai gautieji įspūdžiai nesusisteminami ir neapibendrinami. Tuo būdu žmogaus sugebėjimų išsivystymui ne tiek turys reikšmės paveldėjimas, kiek ankstyvas vaiko jutimo organų „pritaikinimas“ naujiems įspūdžiams gauti³⁶.

Tokius pat teiginius publicistai pareiškė ir apie žmogaus moralines savybes, atmesdami jų įgimtumą, paneigdami žmogaus prigimties nuodėmingumą. J. Adomaitis-Šernas nurodo, kad palengva žmogui esą galima išugdyti moralines savybes, tik klausimas, kokios savybės turi būti vaikams formuojamos. To meto buržuazinėje visuomenėje jis nerado altruizmo, meilės, brolybės ir kitokių jausmų žmonių savitarpio santykiuose. Kapitalizmo gadynė pavertusi žmogų žmogui vilku, dėl to „lavintojams sunku kovoti su tokiais draugijos palinkimais, pats gyvenimas verčia juos taikyties prie draugijos siekių“³⁷, nes tuos ištisių tautų ir atskirų žmonių siekius per ilgą laiką „išdirbo sociališkas šios dienos surėdymas“. Žmonių polinkiai nesą įgimti, bet įgyti gyvenant, tad galį būti ir pakeisti³⁸.

Taigi XIX a. pabaigos lietuvių publicistai J. Šliupas, J. Adomaitis-Šernas, V. Dembskis ir kiti, nagrinėdami psichikos vystymosi klausimus, į psichikos savybes žiūrėjo kaip į organizmo prisitaikymo prie biologinių ir visuomeninių gyvenimo sąlygų reiškinį. Tuo buvo paneigta psichikos savybių kilmė iš idėjų pasaulio. Bet drauge tai buvo labai ribota pažiūra, nes į psichikos vystymąsi žiūrima kaip į mechaninio išorinių jėgų veikimo rezultatą. Psichikos vystymasis yra vidinių prieštaravimų varomas procesas, kuriame išoriniai veiksniai veikia per vidines sąlygas. Svarbu taip pat pabrėžti, kad žmogus yra ne tik gamtos, bet ir visuomenės būtybė. Mūsų civilizacija paruošia vaiką įeiti į visuomenę. Tas paruošimas pradedamas labai anksti, jis yra organizuotas ir planingas. Vaiko ugdymas turi įtakos ir jo psichikos raidai, nubrėždamas vaiko „išsivystymo artimiausią zoną“³⁹.

³⁴ J. S. Kuoksztis, Keli žodžiai apie auginimą, Naujorkas, 1886, p. 4.

³⁵ Ten pat.

³⁶ Ten pat, p. 17.

³⁷ Šernas, Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, Chicago, 1903, p. 662.

³⁸ Ten pat, p. 662—663.

³⁹ Л. С. Выготский, Избранные психологические исследования, М., 1956,

Ta proga reikia dar pažymėti, kad ir S. Matulaitis, įrodinėdamas psichinių procesų būtiną ryšį su smegenų veikla, jų normaliu darbu, pabrėžia, kad žmogaus smegenys pačios savaime nelavėjančios ir drauge su kūnu nedidėjančios, jei žmogus nelavinamas „priimtais apšvietimo būdais, tai suaugęs žmogus turi kūdikio smegenis ir elgiasi, protauja ir kalba teip, kaip kūdikis“⁴⁰. Nereikia manyti, kad „priimtais apšvietimo būdais“ S. Matulaitis vadina tik vaiko lavinimą mokykloje. Kūdikis, vos gimęs, įžengia į žmonių visuomenę, pradėdamas bendrauti su žmonėmis, pasisavindamas jų patyrimą, lavindamas tuo pačiu savo organus ir sugebėjimus. Tai labai svarbi mintis. Ji paneigė prielaidą, kad žmogaus sugebėjimai gali savaime subręsti, be lavinimo, kurį vaikas neišvengiamai gauna toje visuomenėje, kurioje jis gyvena.

Iš šių pažiūrų sekė svarbios praktinės išvados: reikia susirūpinti vaikų auklėjimu, jo turiniu ir metodais. Apie tai J. Šliupas rašė jau minėtoje knygoje „Keli žodžiai apie auginimą“ (1886), o J. Adomaitis-Sernas „Etnologijoje“ (1903). Klerikalų „Apžvalgoje“ (1891) buvo išspausdintas straipsnis „Keletas žodžių apie išnaikinimą naminės meilės tarp tėvų ir vaikų“, kuriame, be kitų minčių, buvo pikta kritikuojamas J. Šliupas už tai, kad nepripažįstas auklėjamosios reikšmės „dievo baimė“ bei „prisakymams“, ir iškeltas principinis klausimas: ar galima žmogų išlavinti ir išauklėti. „Apžvalgos“ autorius įrodinėja, kad vieno mokslo dorai palaikyti neužtenka, kad žmogaus prigimimas traukia pikta daryti, įstatymai veikia tik tiek, kiek žmogaus poelgiai gali būti kontroliuojami. Tik „aukščiausia esybė“ galinti žmogų apsaugoti nuo amoralių darbų ir poelgių. Į piktą linkusio žmogaus prigimimo „iš žmonių ne vienas nebepardirbs (...). Norint padaryti ant svieto tokį rojų visiszkai reikėtų parmainyti žmogaus prigimimą, reiktų išnaikinti žmogaus piktus norus ir pageidimus, jo egoizmą ir t. t. A tas viskas žmogui savo sylomis negalimas dalykas yra padaryti, nes ko pats neturi, to ir kitam negali duoti“⁴¹. Mes galėtume nurodyti, kad „Apžvalgos“ autorius prieštarauja pats sau, nes pats ieško auklėjimo priemonių, kurios padėtų susiformuoti tokiems moraliniams bruožams, kaip juos autorius supranta, laikydamasis savo ideologijos. Tačiau ši polemika mums svarbi kuo kitu. Kai kurie to meto evoliucionizmo principai, nors ir nebūdami visai teisingi, savo laiku buvo pažangūs, kovojant su metafiziniu idealizmu. Tai ypač svarbu, nes ir dabartiniu metu buržuazinėje psichologijoje yra pažiūrų, kad žmogaus psichinių savybių vystymasis vyksta pagal iš anksto jam įdiegtą idealą, kad asmenybę suformuojančios ne visuomeninio istorinio gyvenimo sąlygos, bet įgimti potencialai. Tokios idealistinės pažiūros į žmogaus sąmonės vystymąsi neigia tuos pažangius pradmenis, kurių aptinkame evoliucionizme.

Ieškodami psichinio vystymosi dėsningumų, lietuvių publicistai negalėjo nesustoti ir prie vystymosi pakopų klausimo. Kaip biologai

⁴⁰ S. M., Kaip sutaisytas žmogaus kūnas, Chicago, 1903, p. 26.

⁴¹ „Apszwalga“, 1891, Nr. 7, p. 50—51.

vaizdavo gamtos istoriją, taip galėjo būti pavaizduota ir žmogaus psichikos istorija, psichikos vystymasis nuo kūdikystės iki senatvės. Vaiko psichikos vystymosi klausimai evolucionistams nebuvo svetimas dalykas. Vystymosi požiūriu į žmogų žiūrėjo ne tik biologai, bet taip pat etnologai, radę gausios medžiagos žmogaus psichinio vystymosi principui paremti. Suprantamas dalykas, kad ir lietuvių pažangūs publicistai, visuose savo veikaluose skelbdami vystymosi idėją, turėjo sustoti ir prie žmogaus amžiaus ypatumų, jo vystymosi periodų.

1887 m. „Lietuviškajame balse“ buvo įdėtas per keliolika numerių (Nr. 5—18) straipsnis „Ūgis žmogaus“, kuriame dėstoma mintis, kad žmogus vystosi fiziškai ir psichiškai, kad vykstanti „laipsninė (mūsų pabrakta.—A. G.) atmaina dvasiszkų ypatybių“. Svarbiausios psichinės savybės savo užuomazgomis siekiančios „pirmą breksztą iszminties“. Audringas vystymasis esąs pirmaisiais gyvenimo metais, nes vaikas išmokstąs kalbą ir susipažstąs su daugybe išorinio pasaulio daiktų savybių. Iki 14 metų vaikas besidomįs betarpiškais įspūdžiais, savo vegetatyviniu gyvenimu. Po to vykstąs lytinis brendimas, atsirandą naujų geismų. Įgijus daugiau žinių ir patyrimo, atsirandanti pusiausvyra su aplinkiniu pasauliu. Nurodomos ir lyčių skirtybės. Mergaitės vystosi greičiau, apie 16—17 metus esančios tokio ūgio, kaip 18—19 metų bėrniukai, be to, miesto gyventojai augalotesni už kaimo. Šie fizinio vystymosi dėsniumai ir dabar tebegalioja, tiktai nurodomas vystymasis 3—4 metais anksčiau. Toliau autorius teigia, kad kūnas subręstąs apie 25 metus, o dvasia — apie 45—50 metus. Senatvėje įvykstą pakitimų žmogaus psichikos veikloje, pvz., atminties sferoje: senas žmogus pirmiausia užmirštąs naujesnius įspūdžius, o anksčiau įgytieji išlieką ilgiau.

Iš šių kelių pastabų aiškėja, kad XIX a. aštuoniasdešimtaisiais metais lietuvių spaudoje jau plačiai buvo gvildenami žmogaus fizinio ir psichinio vystymosi klausimai, nurodoma, kad vystymasis vyksta periodais, kurių kiekvienas turi savo būdingus bruožus. Ir dar svarbu pabrėžti, kad progresyvaus vystymosi ciklas nebuvo užbaigiamas 15—16 metais, kaip darė XX a. buržuazinės vaiko psichologijos atstovai, bet pratęsimas iki 50 metų.

Po dešimties metų (1897) J. Adomaitis-Šernas vėl grįžo prie ontogenetinio psichikos vystymosi klausimo ir pirmasis davė, kiek žinoma, lietuvių literatūroje tikslią žmogaus vystymosi periodizaciją. Jis ima visą žmogaus vystymosi ciklą nuo kūdikystės iki žilos senatvės ir jį paskirsto į šiuos laikotarpius⁴²:

1. Kūdikystė — nuo gimimo iki vienerių metų. Kūdikis mažai tesusigaudąs, kas aplink jį vykstą, bet palengva pradedanti rasti sąmonė, vystosi jo pojūčiai.

2. Vaikystė — 2—7 metai. Vaikas pradedąs vaikšioti, kalbėti, mėgstąs žaisti, linksintis. Jis mėgstąs pamėgdžioti suaugusius, todėl jam

⁴² Szernas, Hygiene arba mokslas apie užlaikymą sveikatos, Chicago, 1897, p. 126—131.

reikią gerų pavyzdžių, įspūdžių. Vaikų lavinimui naudingi „vaikų daržai“⁴³.

3. Vyresnis vaikystės amžius—7—16 metai. Šiuo metu vaikus reikia pradėti mokyti. Jie mėgstą fizinį darbą, čiuožti, plaukyti, pasivaikščioti. Mergaičių šis laikotarpis baigiasi anksčiau, apie 14 metus.

4. Jaunikaikių amžius—vyrų 16—24 metai, mergaičių—14—20 metai. Tada subręstą lytiškai, pasirenką profesiją, pradeda patys dirbti.

5. Vyriškas, arba suaugęs, amžius—24—50 metai. Tai ilgiausias laikotarpis, per jį žmogus atliekąs svarbiausius savo darbus. Protinis pajėgumas pasiekias savo maksimumą.

6. Senatvė—50—70 metai. Dabar žmogaus protas, įgijęs didelį gyvenimo patyrimą, sunokstąs: blaviau vertinąs įvairius įvykius, lengviau surandąs gerąsias arba silpnąsias kokio nors dalyko puses; seniai atsargesni, retai iš jų atsirandą lengvatikių. Paprastai senatvėje žmogus retai bešmokstąs ko nors naujo, bet užtat geriau mokąs sunaudoti ir pritaikyti tą, ką seniau išmokęs.

7. Žilą senatvė—nuo 70 metų. Visos žmogaus pajėgos silpnėja, „jausmai ir protiškos pajėgos mažinasi vis labiau, teip kad seneliai ant galo protišškai pavirsta į vaikus“⁴⁴.

J. Adomaičio-Serno duota žmogaus amžiaus periodizacija yra vystymosi principo taikymas žmogaus psichikai. Periodizacijai imamas žmogus nuo gimimo iki senatvės, vystymasis vykstąs ratu, senas žmogus prilyginamas vaikui. Vadinasi, sutapatinami visai skirtingi, net priešingi dalykai. Vaikas pilnas gyvybinių jėgų, jis žengia į savo psichinių jėgų ir sugebėjimų išvystymą, o senatvėje tos galimybės mažėja drauge su nykstančiu nervų sistemos plastiškumu. Psichikos vystymąsi J. Adomaitis-Sernas vaizduoja ne kaip kilimą aukštyn, bet kaip grįžtamąjį, uždara procesą. Su tuo dabar sutikti negalima.

Bet pats faktas, kad buvo mėginta suskirstyti į laiko tarpus žmogaus psichikos vystymąsi, rodo, kokia gyva buvo vystymosi idėja ir kaip plačiai siekė jos taikymas įvairiose žmogaus žinojimo srityse. Drauge tai turėjo didžiulės reikšmės auklėjimo praktikai. Žmogaus psichinio vystymosi laikotarpių pažinimas, jų būdingų požymių įsisąmoninimas padeda mokytojui tinkamiau tvarkyti mokymo ir auklėjimo procesą, derinant jį su vaiko psichikos prigimtimi. Be vaiko amžiaus psichologijos žinojimo, neįmanoma protinga mokymo ir auklėjimo organizacija, švietimo turinio ir metodų parinkimas. Pirmieji mėginimai spręsti svarbius mokymo ir auklėjimo praktikos klausimus, kuriuos kėlė XIX a. pabaigos lietuvių publicistai, buvo derinami su vaiko psichikos ypatumais.

XIX a. publicistų pažiūros į mokymo turinį ir metodus. Savo pažiūras mokymo ir auklėjimo klausimais J. Šliupas dėsto, remdamasis to meto mokyklos ir švietimo padėtimi Lietuvoje. Jis, iš vienos pusės, reikalauja

⁴³ J. Adomaitis-Sernas savo „Higienoje“ rašo, kad Vilniuje veikia vaikų darželiai (p. 127). Taigi turime liudijimą iš 1897 m., jog jau buvo Lietuvoje vaikų darželiai.

⁴⁴ Szernas, Hygiena arba mokslas apie užiaikymą sveikatos, Chicago, 1897, p. 130—131.

mokyklos gimtąja kalba, kovoja už ją, iš antros,— trumpai nužymi, kokia ta mokykla turėtų būti: duoda liaudies švietimo sistemos bruožus, nurodo to švietimo turinį, taip pat aiškina, kaip joje turėtų būti dirbama — nagrinėja mokymo ir auklėjimo metodus, formuluoja pagrindinius didaktikos principus.

1884 m. „Aušroje“ išspausdintame straipsnyje „Apie įtaisymą lietuviškų mokslaviečių“ jis reikalauja pradinį („žmoninių“) ir vidurinių („gimnazijų“) mokyklų. Pagal J. Šliupą, švietimo sistema Lietuvoje turinti būti tokia: 1) kūdikėlių namai — 2—6 metai, 2) trejų metų pradinė mokykla — 7—10 metai, 3) penkerių metų vidurinė mokykla ir 4) penkerių metų aukštoji mokykla⁴⁵.

Mokytojus ruošti turėtų pedagoginės akademijos (institutai), bet ne mokytojų seminarijos, kurios būdavo kontroliuojamos klerikalų. Aukštojoje mokykloje būsimieji mokytojai galėtų geriau įsisavinti gamtos mokslus, gauti platesnių ir gilesnių žinių. Nemažiau svarbi buvo ir pati auklėjimo dvasia. To meto Rusijos universitetų studentai kvėpavo laisviau, negu mokytojų seminarijų auklėtiniai.

Vidurinės mokyklos (gimnazijos) trūkumus J. Šliupas trumpai nurodė tokius: 1) prieinamus ir suprantamus dalykus aplenkia, o nesuprantamus kemšą į galvą, 2) dėl mokymo nuobodumo vaikai mokykloje netenką noro mokytis, 3) mokymas prieštaraujantis vaiko proto vystymosi prigimčiai, nes imami sudėtingi, abstraktūs dalykai, nesinaudojama vaikui prieinama ir suprantama medžiaga, 4) mokykloje esą mokoma nereikalingų šiandieniniame gyvenime dalykų, dėl to vaikai vėliau, baigę gimnazijas, nerandą sau vietos gyvenime, 5) mokykla neišugdanti visapusiškai žmogaus, joje nesą deramo santykio tarp visų žmogaus psichinių ir fizinių pajėgų, 6) sugaištama nenaudingiems dalykams daug laiko — 8 metai⁴⁶.

Mokymo turinys, pasak J. Šliupo, privalo apimti mokslo pagrindus. Pagal mokymo dalykų reikšmę jis nurodė tokią jų tvarką: gamtos mokslai, matematika, visuomenės mokslai, doros mokslas, menas. Labai griežtai pasisakė prieš klasikinės kalbas, kuriomis buvę perkrautos to meto gimnazijų programos. Kritikuodamas didelį mokyklų polinkį į humanitarinius dalykus, jų atitrūkimą nuo gamtos ir visuomenės gyvenimo, mokymo abstraktumą, J. Šliupas nukrypo į kitą kraštutinumą, neigdamas gramatikos mokymąsi, nes ji bukinanti vaikų protą. Ypač aštriai pasisakė prieš ankstyvą mokymą svetimų kalbų: jų reikia mokytis tada, kai vaikas jau įvaldęs gimtąją kalbą, mokydamasis ją drauge su daiktų stebėjimu. Sekdamas H. Spenceriu⁴⁷, savo knygelėje „Keli žodžiai apie auginimą“ (1886) J. Šliupas atmeta istorijos dėstymą, kaip „jaunuomenei blėdingą nasztą“, nes jos vaikai negali suprasti, o ko negalima suprasti, tai nenaudinga ir mokytis. Bet vėliau į istorijos dėstymą jis kiek kitaip žiūrėjo. Knygoje „Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas?“

⁴⁵ „Ausra“, 1884, Nr. 4, p. 119—120.

⁴⁶ Plg. „Ausra“, 1884, Nr. 1—3, p. 34.

⁴⁷ Plg. H. Spenceris, Proto, doros ir kūno auklėjimas, Kaunas, 1927, p. 30.

(1908), kurioje pakartota beveik be pataisymų knygelė „Keli žodžiai apie auginimą“, VIII skyrelis, apie istorijos dėstymą, visai praleistas. Nors istorijos dėstymas mokykloje buvo jau pripažintas, tačiau į jos dėstymo uždavinius J. Šliupas žiūrėjo skirtingai, negu to meto buržuazinė nacionalistinė spauda. Jis atsisakė nuo feodalinės praeities idealizavimo: „Nėra reikalo vaikams įkvėpti bereikalingas garbinimas sentėvių, jeigu tie jie kur blogai elgėsi; taip pat tegul vaikai įsipratina stačiai pažiūrėti ir į didikus šios gadinės, idant užaugę, juose neregėtų kokių titanų ar jiems nepasiekinių esybių. Tegul vaikai mato, kad visi žmonės turi būti lygūs ir laisvi, ar jie bus muzikai ar karaliai, ar daugmančiai ar mažturčiai“⁴⁸.

Įdomi J. Šliupo pažiūrų evoliucija ir į tikybos dėstymą mokyklose. „Aušros“ straipsnyje (1884) jis į mokymo turinį įtraukia ir „tikėjimo išguldymą“, kuris einęs nuo pradinių iki aukštesniųjų klasių⁴⁹, bet knygelėje „Keli žodžiai apie auginimą“ pasisako prieš „sužadintą tikėjimiszko apswaiguolo augintiniuose“. Naujoje, 1908 m. laidoje, jis vėl pakartoja, kad reikia kovoti su įvairiais prietarais, nes jie temdo sąmonę, kliudo blaičiai galvoti. Nuo pradinės mokyklos iki aukštosios siūlo dėstyti „palygintinę tikybą“. Net savo „Abėcėloje“ J. Šliupas, teigdamas, kad žmogus, turėdamas prakilnią dvasią ir galingą norą, galys tobulėti be galo ir krašto, priduria, kad „ašarų pakalnė“ galinti pasidaryti „dangumi“, kurio žmonės iešką.

Daug dėmesio J. Šliupas skyrė moraliniam auklėjimui. „Abėcėlos“ skaitymėlių turinys yra moralinio auklėjamojo pobūdžio, paimtas iš vaikui suprantamo gyvenimo. Jie tinka ne tik vaikams, bet ir vidutinio amžiaus jaunimui. Apsakymėliuose smerkiamas nesusivaldymas (piktumas), neklusnumas tėvams, nenoras mokytis, ugdoma kantrybė, tėvų meilė, parodoma moralinės bausmės veiksmingumas. Moralinio auklėjimo svarbi priemonė — geras pavyzdys, blogas pavyzdys — dvasiški nuodai. Ypač reikšmės turį tėvų santykiai šeimoje, juo labiau, kad vaikai greičiau perimą blogus pavyzdžius, negu gerus.

J. Šliupas reikalauja auklėti vaikus be jokių prietarų. Dėl pasakiškų antgamtinių esybių (dievų ir velnių) prietaringos baimės visas žmogaus gyvenimas virstąs kančia, iš kurios jis negalys išsivaduoti. Prietarų laikomas ir „lūkestis ano gyvenimo“: „Tasai prietaras apstabdo mąstymą milijonams žmonių taip labai, juog jie neša tyliai sunkenybes, kurias suvienytomis pajėgomis galėtų nutrenkti šalin“⁵⁰. Nors šiuose žodžiuose nėra konkrečios socialinės ir politinės programos, bet jie dvelkia maištingumo dvasia.

Ne vienoje savo knygelės ar straipsnio vietoje J. Šliupas kelia balsą prieš engėjus, kliudančius liaudžiai ugdyti ir vystyti savo dvasines jėgas. Jis iškelia daug kapitalizmo negerovių: ilgą darbo laiką, krizes, nedarbą, skurdą, drastiškus įstatymus, nukreiptus prieš darbininkus,

⁴⁸ J. Šliupas, Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas? Chicago, 1908, p. 56—57.

⁴⁹ Plg. „Auszra“, 1884, Nr. 4, p. 120.

⁵⁰ J. Šliupas, Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas? Chicago, 1908, p. 24.

ragina darbininkus vienyti, kad greičiau iškovotų laiką, kai mokymas bus visuotinis ir bus sudarytos visos sąlygos, reikalingos gabumams išvystyti.

J. Šliupas, kaip ir J. Adomaitis-Sernas, mėgina atskleisti vaiko amžiaus psichinius ypatumus, kuriais turi remtis mokymas. Vaikas esąs jautrus ir labai smalsus, todėl reikia, kad jis galėtų pažinti ir pats tirti įvairius daiktus. Be to, vaikas esąs judrus („pajodus“), mėgsta veiklumą. Jo ir atmintis turinti savitų bruožų: jis lengvai suprantas ir įsimeņas tai, ką pats patyrė, išbandė, pergyveno. Vaiko vaizduotė išsivystanti anksti, jis mėgstas pasakoti įvairius pramanytus dalykus ir suaugusiam sunku beatskirti, kur teisybė, o kur melas. Tačiau vaiką reikią pratinti skirti tikrus dalykus nuo vaizduotėje sukurtų. Reikią ugdyti vaiko vaizduotės sugebėjimus. Tam ypač tinkančios pasakos — seniausias dvasiškas mūsų protėvių penas. Jose slypi įvairių pamokymų. Tačiau vaikai turį žinoti, kad pasakos vaizduojančios netikrus dalykus. Negalima dėl to ir biblijos pasakų laikyti tikrais dalykais⁵¹.

J. Šliupas reikalauja, kad mokymas būtų grindžiamas vaiko savi-veiksmiškumu, taip tvarkomas, kad vaikui atrodytų, jog jis pats surado atitinkamas tiesas arba dėsnius. Toks mokymo būdas didinsiąs vaiko pasitikėjimą savo jėgomis, geriau jį paruošiąs gyvenimui. „Burna“, pro kurią pirmiausia įeinąs dvasiškas penas, sudarantis pagrindą kitiems psichiniams procesams, esą pojūčiai, todėl didelės reikšmės turi pojūčių lavinimas (sensorinė kultūra), nes per išlavintus pojūčius žmogus gaus daugiau ir subtilesnių įspūdžių. Jiems gauti reikšmės turį ir vaiko smalsumas, domėjimasis aplinkos reiškiniais, todėl, J. Šliupo manymu, mokymas turįs remtis vaiko interesais. Atmintis, arba omuo, geriau išlaikąs tuos įspūdžius, kurie apsvarstyti, suprasti ir susisteminti. J. Šliupas, kaip ir V. Kudirka, ragina mokymą taip tvarkyti, kad jis lavintų mąstymą, kad vaikas, suvokdamas daiktus bei reiškinius, išsiaiškintų jų savitarpio santykius („prigimtinį sąmazgį“). Vadinasi, prie stebėjimo ir suvokimo būtinai turi prisidėti ir mąstymas. Pažindamas tikrovę, vaikas turįs sužinoti, k a s t a i y r a, toliau — išsiaiškinti, k o d ė l t a i p y r a, vadinasi, nustatyti reiškinų priežastinius ryšius ir pagaliau — k a m t a i r e i k a l i n g a, kur įgytąsias žinias galima pritaikyti gyvenime, praktikoje⁵².

Kad vaikas mokydamsis gautų atsakymą į minėtuosius klausimus ir kad jis galėtų gautąsias žinias taikyti praktiškai,— visai teisingas reikalavimas. Taip padvelkė lietuvių spaudoje nauja pedagoginė dvasia. Vietoj vadinamojo formalaus intelektualinio lavinimo, kuriame daug vietos buvo skiriama klasikinėms kalboms ir apskritai humanitariniams dalykams, buvo nurodyta realinio lavinimo kryptis, į pirmą vietą iškelti gamtos mokslai, dedami pagrindai materialiniam lavinimui, kas būdinga buvo ir Spenserio pedagogikos sistemai⁵³. Tačiau šioje sistemoje glūdi

⁵¹ J. S. Kuokszttis, Keli žodžei apie auginimą, Naujorkas, 1886, p. 29.

⁵² Ten pat, p. 11; Plg. H. Spenseris, Proto, doros ir kūno auklėjimas, Kaunas, 1927, p. 9, 23.

⁵³ Plg. Основы коммунистического воспитания, М., 1960, p. 97.

ir dideli pavojai. Pavertus naudingumą svarbiu pedagogikos principu, remiant mokymą tuo, kas naudinga ir teikia vaikui smagumą, malonumą, galima sumenkinti teorijos reikšmę auklėjime, ji gali netekti prideramos vietos pedagoginėje praktikoje. Iš pozityvizmo pedagogikoje lengva pereiti į pragmatizmą, kuris buvo pradėjęs įsigalėti pedagogikoje XX a. pirmajame ketvirtyje. Be to, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios utilitaristai ir pragmatistai, jų tarpe ir J. Šliupas, keldami auklėjimo uždavinius ir nustatydami mokymo turinį, turėjo galvoje tai, kas naudinga to meto buržuazijai.

Remdamasis vaiko psichikos ypatumais, J. Šliupas formulavo kai kuriuos mokymo metodus, arba „buklus“, tiksliau sakant, didaktinius principus. Tai jis pirmiausia atliko jau minėtame „Aušros“ straipsnyje (1884). Nurodydamas kelią, kuriuo turi vykti darbas lietuviškoje mokykloje, J. Šliupas nereikalavo akiai sekti kitų šalių pedagogiką, bet patarė dirbti savarankiškai, „savaip tobulinti“ kitų šalių patyrimą. Mokymo metodai, arba bukai, pagal J. Šliupą, lietuviškose mokyklose turėtų būti tokie: 1) eiti nuo pavienių daiktų ir sąvokų prie sudėtingų, 2) nuo neapibrėžtų prie apibrėžtų, 3) nuo konkrečių, apčiuopiamų prie atitrauktų, „sąprotinių“, 4) nuo patyrimo prie samprotavimo, 5) praeiti tokį pažinimo kelią, „kokį perėjo žmonystė savo jaukėjime ir apszvietime“⁵⁴. Iš šių principų, be abejonės, dvelkia J. A. Komenskio pedagogikos dvasia, tik juose labiau pabrėžta patyrimo reikšmė auklėjime, o, be to, labai aiškiai išreikštos XIX a. evoliucionizmo tendencijos visuomeninių reiškinių kitime matyti civilizacijos istorijos sutrumpintą pakartojimą.

Tačiau reikia pridurti, kad nei J. Šliupas, nei J. Adomaitis-Šernas, nei kuris kitas publicistų nesekė vienu kuriu pedagogikos autoritetu, jie buvo įsigilinę į pedagogikos istoriją, kuri padėjo orientuotis to meto pedagoginės minties gyvenime ir vertinti įvairias naujas idėjas. J. Šliupas yra parašęs ir išspausdinęs „Naujojoje gadynėje“ (1895) ir pakartojęs knygelėje „Koks privalo būti vaikų auginimas ir auklėjimas“ straipsnį „Ko vertos mokyklos po priežiūra kunigijos bei valdžios“, kuriame duota trumpa pedagogikos istorijos apybraiža ir liaudies švietimo įvertinimas Rusijoje bei Lietuvoje. J. Adomaitis-Šernas savo „Etnologiją“ (1903 m.) baigė skyriumi, skirtu ugdymo istorijai, kuris parašytas prancūzų evoliucionisto Leturno įtakoje⁵⁵. Tai bus bene pirmoji didesnė pedagogikos istorijos apybraiža lietuvių kalba. Čia taip pat kritikuojamos buvusios Lietuvos mokyklos, jų auklėjimo kryptis, o apie Amerikos mokyklą rašoma: „Amerikoj doliarį garbina labiau negu dievą, garbinimas doliario čia pastoj tikėjimu. Mokyklos nori, ar nenori, turi rengti doliario dirbėjus“⁵⁶. Nurodomi ir pozityvūs ugdymo tikslai bei mokymo būdai, nors Leturno įtakoje pareiškiama ir klaidingų nuomonių, pavyzdžiui, apie mokymo dalykų koncentruotumą atskiriomis dienomis.

⁵⁴ „Auszra“, 1884, Nr. 4, p. 118; plg. H. Spenceris, Proto, doros ir kūno auklėjimas, Kaunas, 1927, p. 65–68.

⁵⁵ Ch. Letourneau, L'Evolution de L'Education dans les diverses Races humaines, Paris, 1898.

⁵⁶ Šernas, Ethnologija arba mokslas apie žemės tautas, Chicago, 1903, p. 663.

Ugdymo klausimams spręsti XIX a. pabaigoje lietuvių spaudoje buvo skirta ir daugiau straipsnių bei knygų. Štai 1897—1898 m. G. Arnašiaus redaguotoje ir Tilžėje leistoje „Aušroje“ buvo spausdinami Pestalocio knygos „Linardas ir Gertrūda“ atskiri skyriai, o 1898 m. buvo išleistas su trumpintas tos knygos vertimas. Iš jos skaitytojas galėjo pasimokyti, kaip sieti mokymą su gyvenimo poreikiais, kaip remti mokymą vaizdumu ir kt. S. Baltramaitis išvertė Kanto „Apie auklėjimą“, bet rankraštis išspausdintas nebuvo⁵⁷. Todėl Kanto pažiūra, kad žmogus turįs veikti iš pareigos, o ne pamėgimo, kad auklėjimas neturįs atsižvelgti į vaiko silpnybes, kaip to reikalavusi vaiko psichologija, plačiau paplisti Lietuvoje negalėjo. Bet Kanto minčių auklėjimo klausimais aptinkame net labai specialioje literatūroje. Štai knygelėje „Rodos motinoms...“ (1895) nepatariama kūdikio supti, nes jis apsvaiginamas, pasisakoma prieš kūdikių vystymą, patariama maitinti motinos pienu ir pan., kaip ir Kanto paskaitose „Apie auklėjimą“.

Išvados. Įvertindami XIX a. gamtos mokslų populiarintojų ir publicistų pažiūras psichologijos klausimais, turime dar kartą nurodyti, kad jos išplaukia iš XIX a. biologinės evoliucijos idėjų ir gamtos mokslų materializmo. Konkretūs genetinės psichologijos klausimai buvo sprendžiami, remiantis Spenceriu. „Salyse, kurios XIX a. pabaigoje įžengė į kapitalistinio vystymosi kelią, pvz., Japonija ir Kinija, Rusija ir Lenkija, kai kurie pažangūs mokslininkai spencerininkystę laikė priemone, kovojant dėl mokslo, prieš nežabotą religinį misticizmą, dėl socialinio vystymosi, prieš nejudėjimą, sustingimą“⁵⁸. Lietuvos XIX a. pabaigos publicistai — J. Šliupas, J. Adomaitis-Šernas ir kai kurie kiti — rėmėsi Spenceriu pačiai vystymosi, evoliucijos, idėjai pagrįsti, ėmė iš spencerininkystės argumentų besivystančios psichikos savaimingumams įrodyti, su vaiko psichikos prigimtimi suderintai mokymo ir auklėjimo sistemai sudaryti. Aiškindami socialinių santykių klausimą, jie ėjo visai skirtingu keliu.

Jie kovojo su religiniu misticizmu, skleisdami materializmą ir populiarindami gamtos mokslus, drauge su jais ir biologinės evoliucijos mintis. Būdami materialistai ateistai, jie tuo pačiu paneigė Spencerio mėginimą sutaikyti mokslą su religija, jo sistemos išvadas, kad žmogus, pažindamas tikrovę, prieinąs ribas, už kurių jis pažinti negalįs, vadinasi yra galimas protu nepasiekiamos antgamtinės būtybės buvimas. Antra, Spenceris, būdamas pramoninės Anglijos liberalinės buržuazijos, kuri godžiai tiesė rankas į kolonijas, atstovas, socialiniams prieštaravimams išlyginti skelbė metafizinę „pusiausvyros“ koncepciją, pasisakydamas ne tik prieš socialinius pertvarkymus, bet ir prieš darbininkų švietimą. Lietuvių liberalinė buržuazija šia prasme buvo radikalesnė, nes jai teko kovoti už savo pozicijas ekonominiame gyvenime ir kovoti su carizmu dėl teisių gimtajai kalbai. Socialinių klausimų srityje Lietuvos XIX a.

⁵⁷ VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius, D 542.

⁵⁸ История философии, т. III, М., 1959, р. 438.

publicistai pralenkė evoliucionistus (Spencerį) ir vulgariusius materialistus (Biuchnerį). Tai aiškėja iš J. Šliupo visuomeninės veiklos ir publicistikos. Jo ideologijos vystymasis labai sudėtingas. Jaunystėje jis buvo susirišęs su Varšuvos „Proletariato“ nariais (Janavičiumi), padėjo išversti, išleisti ir platinti tos organizacijos atsišaukimus. Jis nesitenkino tik „apšvietimu“, bet reikalavo jam ir sąlygų, kurias sudaryti gali patys darbininkai savo jėgomis. Įtaka, kurią padarė Varšuvos darbininkų judėjimo rateliai, veikė J. Šliupo pažiūras pirmuoju jo visuomeninės veiklos laikotarpiu.

Tačiau nei Šliupas, nei J. Adomaitis-Sernas neįžvelgė pagrindiniuose savo skelbiamų idėjų teiginiuose prieštaravimų, todėl jų pareikštoms kai kurioms teisingoms mintims prieštarauja kiti bendro pobūdžio teiginiai. Biologinės evoliucijos principas buvo didelis žingsnis žmogaus pažinimo raidoje. Jis pabrėžė, kad gyvoji gamta kinta, taigi kinta augalų ir gyvulių rūšys, iš žemesnių rūšių atsiranda aukštesnės. Ir žmogus yra šio biologinio vystymosi proceso rezultatas, žmogaus raida palenkta šio proceso dėsniams. Bet pripažinimas biologinės evoliucijos, be socialinės su jos skirtingais dėsniais, gali vesti į reakcingas idėjas. Spenceris juk pripažįsta, kad žmogaus prigimtis kintanti, nors ir labai lėtai, jis mano, kad žmonių visuomenė pasiekianti geresnį gyvenimą, kai pasikeisianti jų prigimtis, kai įsivyrasius teisingumo jausmas, kurio žmonėse esą maža. Į visuomenės vystymąsi jis žiūrėjo, kaip į gyvo organizmo vystymąsi. Pagrindinis visuomeninių santykių matas esanti moralė, kuri kintanti labai lėtai. Mokslą, aišku, Spenceris vertino kapitalistinės santvarkos atstovo akimis, nenorėdamas pripažinti nei kapitalistinės santvarkos netobulumo, nei to, kad pats teisingumas yra klasinio pobūdžio.

XIX a. evoliucionizmas nėra vieninga pažiūrų sistema į gamtą ir žmogų, nes daugeliu atvejų iš jo logiškai išplaukia reakcinės išvados. Spencerio evoliucionizme glūdi ir rasizmo užuomazgos. Užtenka įsiskaityti į šiuos Spencerio žodžius: „Mes žinome, kad yra karingos, taikingos, klajoklių, jūreivių, medžiotojų, pramonininkų ir prekybininkų rasės,— laisvos ir vergiškos, veiklios ir tingios rasės“⁵⁹. Rasių ir tautų psichinio pobūdžio skirtumas, pasak Spencerio, atsiradęs dėl išorinių gamtinių sąlygų poveikio žmogui, palaiapsniui jam prisitaikant prie jų. Kaip tiktai čia XIX a. pabaigos kai kurie lietuvių publicistai ir padarė stambių klaidų drauge su kitais liberalinės buržuazijos ideologais. „Varpe“ buvo išspausdintas verstas iš H. Spencerio veikalų straipsnis „Gražumas žmogaus gymyje“. Čia, pagal bendrą Spencerio schemą, iškeliami, kad individo organai, jų formos, o drauge ir psichinės savybės kintančios, kintant aplinkai; neįtikinamai argumentuojama vulgarios išvados, kad žmogaus veidas kintąs kartu su civilizacija, kad proto tobulumas susijęs su veido tobulumu⁶⁰. Šitokios išvados, logiškai pratęstos, baigiasi euge-

⁵⁹ Г. Спенсер, Основания психологии, СПб., 1897, р. 259.

⁶⁰ „Varpas“, 1890, р. 68—70.

nika ir rasizmu, kuris buržuaziniu Lietuvos laikotarpiu nei J. Šliupui, nei kai kuriems kitiems buržuazijos ideologams nebuvo svetimas⁶¹.

Jau buvo nurodyta, kad biologinis prisitaikymo principas, perkeltas į psichologiją, atmeta idėjų ir psichinių savybių įgimtumo teoriją, kuri ilgą laiką buvo skelbiama ir net laužų liepsnomis ginama bažnyčios, todėl savo laiku tokios pažiūros buvo žingsnis į mokslinį psichikos prigimties pažinimą. Svarbu ir tai, kad ši teorija jau mėgina aiškinti individualaus patyrimo mechanizmus. Bet sugebėjimų ir psichinių savybių atsiradimo ir vystymosi aiškinimas prisitaikymu, kad ir prie socialinės aplinkos poveikių, marksistinei psichologijai nepakankamas, nes jis neatskleidžia vystymosi dialektikos. Biologine evoliucija ir prisitaikymu prie aplinkos galima aiškinti gyvulių rūšių atsiradimą, jų filogenezę, taip pat automatizuotų laikymosi formų pasisavinimą paveldėjimo keliu. Žmogaus psichikos ontogenetinio vystymosi tuo išaiškinti negalima, nes žmogus gyvena istorinį visuomeninį gyvenimą, kuris sudaro neriboto vystymosi galimybes žmogui nusistovėjusių morfologinių ypatumų pagrindu. Pagrindinis žmogaus psichikos vystymosi bruožas, kaip nurodo A. Leontjevas, yra tas, kad „ji vystosi ne apreiškdamą įgimtus sugebėjimus, ne prisitaikydama paveldimu rūšies elgesiu prie kintamų aplinkos elementų, bet vystosi, individui perimant ir pasisavinant visuomeninio istorinio vystymosi laimėjimus, ankstesniųjų žmonių kartų patyrimą“⁶². Biologinio prisitaikymo teorija nemato kokybinio skirtumo tarp žmogaus ir gyvulio psichikos, nurodydama tik didesnę organų ir funkcijų integraciją ir diferenciaciją. Iš esmės ši pozityvistinė pažiūra vėlesniais laikais susisiečia su pragmatizmu. Į jį sueina ir utilitarizmo gijos, nes naudingumas laikomas pagrindine mokymo priemone ir tikslu.

XIX a. pabaigos Lietuvos publicistai populiarino to meto pažangią pedagoginę mintį, jie siūlė atsisakyti netikusių scholastinių mokymo būdų, kurie vis dar tebesilaikė drauge su pasenusiais elementoriais ir katekizmu. Be to, buvo siūloma keisti ir mokymo turinį, priartinti mokyklą arčiau gyvenimo, suteikti jai realistinę kryptį, pratinti vaikus pačius tirti ir bandyti, kad jie, baigę vidurinį mokslą, neskraidytų padangėmis, bet galėtų rasti vietą gyvenime. Buvo reikalaujama mokymo gimtąja kalba, bet drauge buvo neteisingai sumenkinamas gramatikos mokymas.

Nors, remdamasis Spencerio pedagoginėmis idėjomis, J. Šliupas iš jo paėmė tai, kas teigiama, bet neišvengė ir klaidų, nepajėgė atskirti jose slypinčių antimokslinių elementų. Pripažindami, kaip ir Spenceris, kad atskiro žmogaus ugdymas turi pakartoti tam tikru mastu visos žmonijos protinio vystymosi istoriją, J. Šliupas ir J. Adomaitis-Šernas pripažino rekapituliacijos teoriją. Ši teorija jau seniai (XIX a. pradžioje) buvo žinoma biologijoje ir grindžiama tuo faktu, kad tarp „individua-

⁶¹ Plg. I. Zaksas, Rasizmas ir eugenika buržuazinėje Lietuvoje, Vilnius, 1959, p. 99—104.

⁶² А. Н. Леонтьев, Проблемы развития психики, М., 1959, p. 305.

lios metamorfozės“ ir atitinkamos gyvulių „rūšies metamorfozės“ yra tam tikros paralelės. Iš biologijos šios pažiūros buvo perkeltos į sociologiją (Kontas), taip pat taikomos psichologiniams reiškiniams aiškinti (Karus). Plačiai šią teoriją taikė psichologijoje ir pedagogikoje Spenceris. Pagal ją, vaiko psichinis vystymasis esąs sutrumpintas, ne visai tolygus jo rasės individų vystymosi pakartojimas. Kiekvienas vaikas vystydamasis pereina visas tas pakopas, kurias perėjusi jo rūšis. Rekapituliacijos teorija pedagogikoje aiškina, kad vaiko mokymas turi praeiti sutrumpintai visus tuos pažinimo etapus, kuriuos yra perėjusi žmonija per ilgą savo gyvenimo laikotarpį. Tai antidialektinė ir mechanistinė pažiūra į vystymąsi ir auklėjimą, nes pripažįstama, kad šie procesai iš anksto jau apspręsti rūšies vystymosi istorijos. Tokiu atveju atkrenta organizuoto veikimo arba paties vaiko veiklos įtaka psichiniam vystymuisi. Konsekventiškai laikantis šios pažiūros pedagogikoje, mokymas turi virsti sustingusių didaktinių dogmų taikymu praktikoje.

J. Šliupas reikalavo, kad vaiko auklėjimu rūpintųsi šeima ir tauta. Kapitalistinėje visuomenėje dvasinį vaiko formavimą buvo perėmusi valstybė ir bažnyčia, o šeima nuo auklėjimo buvo atstumiamą. J. Šliupas su tokiu auklėjimo pareigų paskirstymu nesutiko, nes dvasininkai rūpinęsi vaikus paruošti klusniais bažnyčios tarnais, o valstybė — kad vaikai būtų ištikimi vyriausybei (carui) ir „piniguočiams“ (kapitalistams). Tokį auklėjimą jis laikė esant neteisingą, neatitinkantį lietuvių tautos uždavinių ir siekimų. Jis reikalavo reformuoti mokymo tvarką: perduoti mokyklas tautai. Nors J. Šliupas matė darbo ir kapitalo prieštaravimus ir net rašė, kad žmogui atsiversianti laimingesnė gadynė tada, kai turtas, reikalingas prekybai bei pramonei, ir darbo įrankiai atiteksią į visų darbo žmonių rankas, tačiau tautą jis suprato abstrakčiai, be klasinių prieštaravimų ir klasių kovos. Jam atrodė, kad vaikų ugdymu, perėmus jį iš vyriausybės, galės rūpintis visa tauta, tartum ji būtų vienalytis organizmas, be antagonistinių klasių. Bandydamas apibendrinti lietuvių nacionalinės kovos tikslus ir kelius, J. Šliupas liko ribotas liberalinės buržuazijos atstovas.

Būdami liberalinės buržuazijos ideologais, kai kurie XIX a. pabaigos lietuvių publicistai nenugalėjo vulgariojo materializmo ir biologinio evoliucionizmo varžtų. Socialinių problemų sprendimas apsiribojo pavergtos klasės vargų apgailestavimu ir geresnės ateities pageidavimu, nebuvo konkrečios programos tiems pageidavimams įvykdyti. Gamtos mokslų materializmas ir evoliucionizmas, kuris nebuvo svetimas lietuvių liberalinei buržuazijai, negalėjo teisingai išaiškinti visuomeninių santykių klausimų. S. Matulaičio, J. Biliūno ir kai kurių kitų lietuvių rašytojų ir publicistų veikaluose socialinės ir politinės problemos buvo gvildenamos demokratinų idėjų dvasia, savo raštais jie bandė kovoti su metafizinėmis idealistinėmis pažiūromis lietuvių skaitančioje visuomenėje.

**ЭВОЛЮЦИОНИЗМ И ГЕНЕТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ В ЛИТВЕ
(КОНЕЦ XIX — НАЧАЛО XX ВВ.)**

А. ГУЧАС

Резюме

В популяризации знаний естественных наук в конце XIX века принимало участие много литовских прогрессивных публицистов, писателей, молодых ученых (И. Шлюпас, И. Адомайтис-Шярнас, С. Матулайтис, И. Билюнас, П. Миколайнис и др.). Они отстаивали и распространяли положение о вечности и изменчивости материи, о возникновении живой природы из неживой материи. В их трудах рассматривается вопрос о природе психики, проблема антропогенеза, закономерности психического развития детей, в согласованности с их возрастными особенностями обсуждается содержание и методы воспитания.

С вопросом о развитии материи тесно смыкалась и проблема возникновения психики, которая считалась функцией мозга. Психические процессы познания рассматривались как отражение явлений природы и общества. Механизмы отражательной деятельности человека объяснялись с позиции ассоционизма.

Вопросы развития материи неизбежно привели к проблеме антропогенеза. И. Адомайтис-Шярнас, И. Шлюпас и др. появление в природе новых видов и дальнейшее их развитие объясняли приспособлением живых организмов к их жизненным условиям. Появление человека они тоже объясняли воздействием окружающей среды на жизнедеятельность органов его предков. Животное к окружающему приспосабливается изменяя свои биологические свойства, а человек, кроме того, упражняя свои органы чувств, умственные и другие способности. Отмечалось, что в возникновении и развитии психики человека важную роль сыграло усовершенствование осязания и вместе с тем умение пользоваться руками. Из других различительных черт животного и человека указывался еще язык, чувства, творческая деятельность (изобразительное искусство). Но этих правильно отмеченных фактов вышеупомянутые авторы не обобщили и не раскрыли качественного различия между человеком и животным. Поэтому в трудах литовских публицистов конца XIX века мы сталкиваемся с ярким выражением антропоморфических взглядов. Такой ошибки не избежали даже стоявшие близко к марксизму авторы, как И. Билюнас и С. Матулайтис.

Вопрос происхождения сознания в полной мере не изучался, но во многих статьях и книгах повторялась мысль, что человек на низшей ступени сознания еще не осознавал своего субъективного мира. П. Миколайнис писал, что первобытный человек «мыслил, не осознавая того, что он мыслит». Прогрессивные публицисты конца XIX века приблизились к проблеме возникновения самосознания у человека, но предметом изучения эта проблема станет несколько позже в трудах Р. Битаутаса и Видунаса.

В конце XIX века прогрессивные литовские публицисты особенно интересовались раскрытием основных законов развития и формирования психики человека, чтобы можно было более успешно решать задачи воспитания. На решение этих вопросов большое влияние оказали психологические и педагогические взгляды Г. Спенсера. Чтобы доказать, что психические особенности человека берут свое начало не в сверхестественном, недостаточно было лишь указать на факт изменения психики человека, поскольку изменяется ее орган — нервная система. Необходимо было найти прямые доказательства к этому. И. Адомайтис-Шярнас, И. Шлюпас, П. Миколайнис и др. искали этих доказательств в фактах психической деятельности первобытных народов, в умственном развитии детей и взрослых, имеющих ограниченные органы чувств, в умственном развитии нормальных детей, развивающихся в различных условиях среды.

Велась горячая полемика с авторами клерикального направления, которые не признавали развития моральных качеств человека, объясняя это мнимой устойчивостью человеческой природы. Осуждался капиталистический строй, который не дает возможности детям рабочих в полной мере развивать свои способности. Эти взгляды прогрессивные, но одновременно они ограничены тем, что умственное развитие рассматривалось как результат механического воздействия внешних условий, как процесс, происходящий без внутренних противоречий.

В вопросе умственного развития была ярко выражена точка зрения, что происходит «постепенное изменение духовных особенностей» (И. Шлюпас), идущее от низших ступеней к высшим. И. Адомайтис-Шярнас начертил периодизацию психического развития человека, в цикл его включив и старческий возраст. Признание ступеней развития имело значение и для теории воспитания, требовалось согласовать воспитание и обучение с возрастными особенностями детей. Кроме того, была выдвинута идея реального образования, указав на необходимость учить детей в школе тому, что полезно для жизни. Но под этими требованиями скрывалась опасность в области педагогической теории стать на точку зрения прагматизма.
